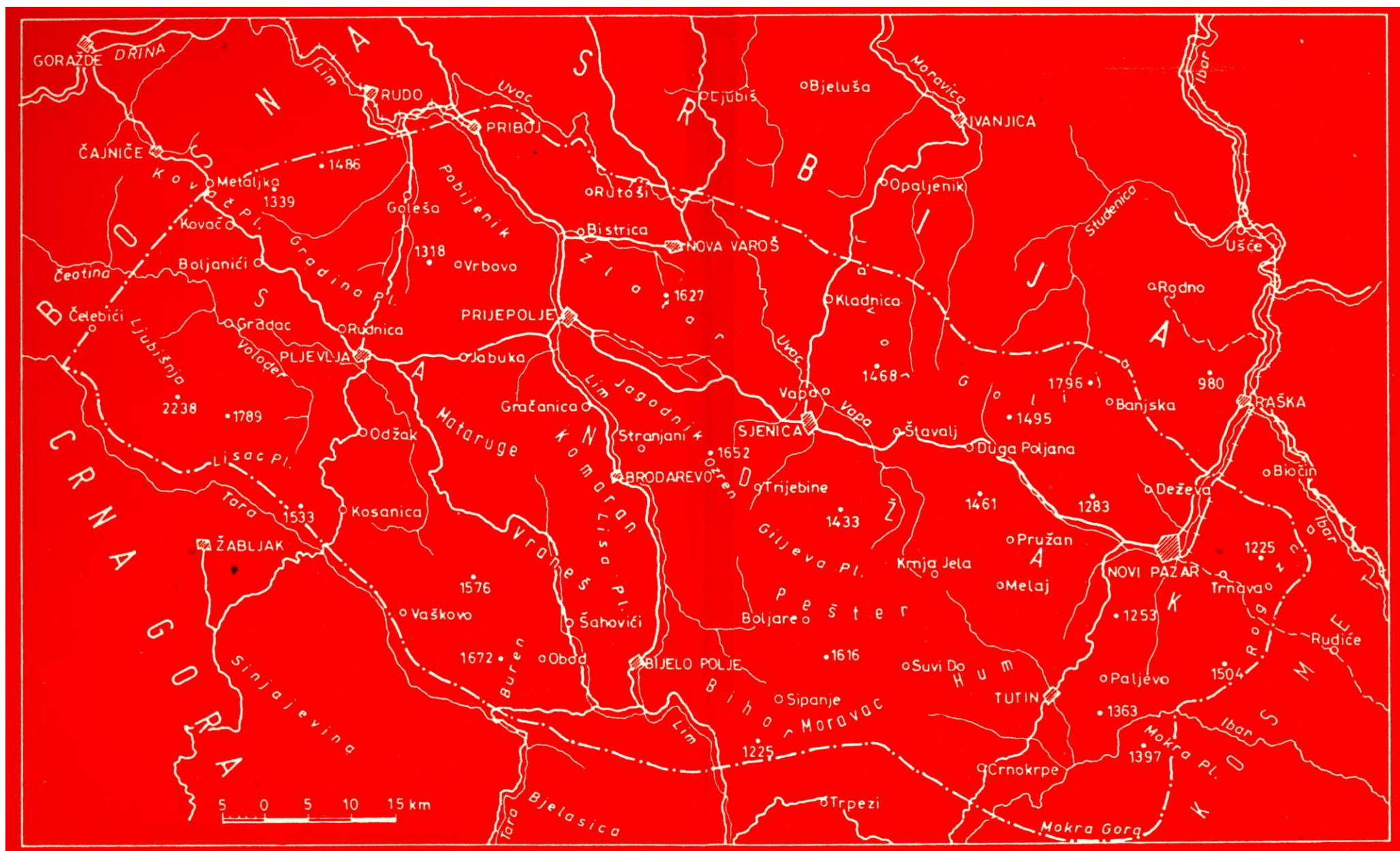

ЧЕДО
ДРУЛОВИЋ

37.

САНЦАЧКА
НОУ
ДИВИЗИЈА

37. САНЦАЧКА НОУ ДИВИЗИЈА

БЕОГРАД, 1983.

ПРЕДГОВОР

Задовољство ми је још једном, макар и у сећањима, корачати у колош херојским стазама 3. санџачке ударне пролетерске бригаде и из ње победоносно израсле 37. санџачке дивизије. У књизи пролазим цео борбени пут од рађања бригаде у Ђуревићу на Сутјесци до разметања јединица дивизије после победе. Не растајем се са својим друговима него сам са њима у свим невољама и подвизима, у јуришу на Сутјесци са командантом Савом и опет у снажној јануарској олуји када лавине са планинских врхова односе делове наше колоне ностојалих кришних Санџакалија.

Ова књига је реална и оригинална санџачка епопеја наше револуције. По својој смиреној поузданости, зналачкој дубини и искуسنости она је приручник нашег партизанског ратовања, стварописне и револуционарне стратегије и тактике Титовог права и надахнућа.

Она унравно као таква доноси и најбоља дела која су досад објављена о Санџаку у револуцији. као што су Мирка Ђуковића и Богдана Гледовића, и прилог општој историји Санџака. Заснована на исцрпном и брижљивом истраживању архивских извора и критичкој и самокритичкој марксистичкој методи, она је, такође, и прилог како оригиналној и специфичној историји Санџака, тако и општој историји револуције народа и народности Југославије.

Етнички, социјални и културно Санџак представља типичну лимитрофну област на тромеђи Србије, Босне и Црне Горе, која се састоји од самих лимитрофних етничких група слична менталитета. са два древна пута који се миленијама у њој укрштају и везују Стамбол и Солун са Сарајево и Бар и Боку са Београ-

дом. На њима су ходали, стицали се и делимице иасеља-
вали народи, живели, прво се у заједничком живљењу
узајамно бранили и гититили и, најзад, при најезди
фашизма, који им је доносио геноцид и уништење, ус-
тали заједно са осталим народима Југославије на опи-
ти народноослободилачки устанак и револуцију. Њего-
ви устанички одреди брзо су прерасли у 3. санџачку
пролетерску ударну бригаду, а ова у 37. санџачку дивгс-
зију.

Свакако да би се у оваквој књизи могле јоги и друге
истине и стране наше револуг^ије на Санџаку описива-
ти. Оно што је у књизи генерала Чеда Друловггћа рече-
ио је »најистинитија истина«, истина свестрано и на
делу целовито стишана. која се гготврђује новим делгс-
ма нагиега новогa револуг^ионариог и стварагачког жи-
вота и рада, слободе ссиоуправног социјалггстичког уд-
руживања рада и средетава и општег напретка, мира
и среће за све народе, иародности и људе у Југославији
и свету.

Др ДУШАН НЕДЕЉКОВИЋ

Одлучујући се да напишем монографију 37. дивизије, жеља ми је била да пружим заокружен, тачан и објективан приказ најважнијих догађаја око стварања ове велике јединице и њених највећих борби. Ово сам остварио на основу писаних докумената из тог доба. Неки догађаји су проверавани преко учесника у њиховом стварању, а добро су ми послужила и лична сећања јер сам учествовао у свим збивањима на овом терену и у јединицама које су ушле у састав дивизије.

Потреба да се напише монографија ове јединице била је веома велика. Пре свега, то је највећа војна формација која је постојала на територији Савезне Републике Југославије. Друго, Санџак је у геостратегијском смислу имао, а може се рећи да ће и у будуће имати, изузетно велики значај. Преко његове територије протуљале су, или су се још нису завршиле, скоро све непријатељске офанзиве за време НОР-а. У овако сложеној војно-политичкој ситуацији треба рећи да се устанак у Санџаку стално развијао узлазном линијом. Зато је и условило стварање 37. дивизије. У њеном првобитном саставу налази се 3. пролетерска санџачка бригада, која је имала ту част да у саставу групе пролетерских бригада, заједно са Врховним командом, прође историјски пут кроз Босну и стекне највећа војна признања. Бригада је дивизији допринела у кадровском смислу, а нарочито у борбеном искуству свих њених јединица. У том негледу запажену улогу имала је, иако се ради о новоформираној јединици, 8. горњореска бригада.

За 37. дивизију може се рећи да је то дивизија братства и јединства. У њеном саставу најбројније националне групе су Срби, Црногорци и Муслимани, а бглед су заступљене и све остале нације.

Због осетликих губитака које је имала у многобројним борбама крајем 1943. и почетком 1944. године

зију у другој половини 1944. године попуњава око 4.000 младих бораца из источне Србије, што још више повећује ова два краја наше домовине.

Теško је набројати борбе које је дивизија водила, а још је теже оценити свеукупне њене ефекте у току НОР-а. Међутим, једно је сигурно - дивизија је водила и такве борбе које су нанаглемратишту имале ширију-гословенски значај.

Немачка групаџија, која се повлачила рокадгим путем из Грчке, преко Пеишерске висоравни и даље долином река Лима и Дрине - ка Сарајеву, била је изложена жестоким и врло уснешним гшпадима 37. дггвизије. Непријатељска непрегледна колона данима је сгпајала иа комуникацијама, јер им је покрет био онемогућен, што је омогућило савезничким авионима да запале и униште огроман број непријатељских возила и друге технике.

Други значајан допринос дивизије односи се назавршине операције, када дивизија заједно са другим јединицама дочекује групаџију Драже Михаџиговића јачине око 15.000 четника и разбијаје као војну формацсју на простору Сутјеска-Кагиновгск-Дрина, иосле чега четничка организација никада више није могла да се опорави.

Настојао сам, колико годје било могуће у овој врсти едиције, да забележим што више догађаја који говоре о повезаности јединица 37. дивизије и народа. Желео сам да монографију лако читају различити узрасти и људи свих занимања и даје што више разумеју. Јер ће само тако одговаратгг својој намени - чувању и гајењу борбених традиција НОБ-е и револуције.

На крају, дужан сам да се захвалим свим друговима који су ми консултацијанаили на други иачин помогли у разјашњавању појединих догађаја, а нарочито Јосифу Струњацу који мије помогао око података за 5. бригаду за коју је било мсиао гшсаних докумената.

Захвсиган сал рецензенту Радовану Вукановићу који ми је дао корисне примедбе.

Март 1983. године

АУТОР

У в о д

Развојем народноослободилачког покрета у Санџаку под руководством Комунистичке партије Југославије у току четворогодишње бескомпромисне борбе широких народних маса створени су услови за формирање не само мањих партизанских јединица (група, чета и одреда) већ и већих састава: 3. пролетерске, 4. и 5. санџачке ударне бригаде и 37. ударне санџачке дивизије — највеће санџачке јединице у НОБ, састављене од бораца са те територије. Нема потребе да се и у овој монографији опширно говори о Санџаку, о борбама на његовој територији до формирања дивизије и о његовој улози у народноослободилачкој борби и револуцији, јер је о томе у послератном периоду доста писано у више публикација.¹ Међутим, потребно је да се и овде основним потезима скицирају подаци о главним догађајима из тог периода, о неким тадашњим гео-поли-

¹ Мирко Ћуковић: »СРБИЈА У НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОЈ БОРБИ«, књига »Санџак« — Нолит, Београд 1964; Богдан Гледовић: »СРБИЈА У РАТУ И РЕВОЛУЦИЈИ 1941—1945«, глава 12, Институт за историју радничког покрета Србије, Београд 1976; Жарко Видовић: МОНОГРАФИЈА 3. ПРОЛЕТЕРСКЕ САНџАЧКЕ БРИГАДЕ, ВИЗ, Београд 1972; Чедомир Друловић: МОНОГРАФИЈА 4. САНџАЧКЕ БРИГАДЕ, ВИЗ, Београд 1973; Богдан Гледовић: »УЖИЧКА РЕПУБЛИКА« (Оружани устанак у Санџаку) стр. 379, књ. I, Београд 1978; Чедомир Друловић: исто, БОРБЕ 1. ЗЛАТАРСКЕ ЧЕТЕ, стр. 421; М. Ћуковић: исто — ПАРТИЗАНСКЕ ЈЕДИНИЦЕ ИЗ СРБИЈЕ НА СЛОБОДНОЈ ТЕРИТОРИЈИ САНџАКА, књ. II, стр. 237; Прва и друга књига ЗБОРНИКА 3. ПРОЛЕТЕРСКЕ БРИГАДЕ, ВИЗ, Београд 1970.

тичким особеиностима Санцака. Тако ће читалац лакше разумети догађаје о којима ће овде бити речи и простор, време и околности у којима су се збили.

Санцак су од Турака ослободиле црногорска и српска војска 1912. године. У тим ослободилачким бојевима учествовали су и устаници из Санцака. Међутим, санчачки народ једва да ће и одахнути од турског јарма, а већ ће му на врат бити стављен други: убрзо ће почети први светски рат и Санцак ће окупирати аустроугарска војска.

У одбрани земље, у првом светском рату 1914. године, учествује и народ из Санцака.

За време аустроугарске окупације туђинци су свим силама настојали да затрују односе између Срба и Црногораца, с једне, и Муслимана, с друге стране. Окупатор је настојао да по сваку цену одвоји Санцак од Србије, што је стварало »злу крв« међу становницима различитих националности. Територијом Санцака вршале су разне разбојничке групе које су на разне начине терорисале народ, нарочито у дежевском, штавичком, сјеничком и бјелопољском срезу. Сем тога, за време окупације у Санцаку су поново успостављени агаи-ско-чипчиски, дакле, феудални односи, као и за време турске владавине.

После ослобођења 1918. године живот у Санцаку готово да се није нимало изменио. Безмало је све остало као и под турском владавином. Истина, нису владале закони ага — чипчија, јер је извршена аграрна реформа, те су сељаци остали на земљи коју су обрађивали, а власници земље су задовољавани исплатом ренте. Али људи нису добили оно што су очекивали да ће им донети ослобођење од освајача. На сцену су ступили домаћи — ненародни режими и санчачки човек ће да чами у тмини свакојаке беде и заосталости све до почетка другог светског рата.

Капитулација бивше Југославије у априлском рагу 1941. и окупација наше земље тешко је пала родољубима широм Југославије, па, дакако, и Саннаклијама. Владајућа класа не само да није искористила располо-

жење народних маса за ооружање него ЈС ступила у отворену издају и сарадњу са окупатором. Срећом, наши народи и народности су имали малобројну, али снажну Комунистичку партију која ће их повести у одлучну борбу. Народне масе Санцака дале су значајан допринос народноослободилачкој борби народа и народности Југославије.

У другом светском рату Санцак је представљао подручје од стратегијског и политичког значаја и за окупатора и за нашу ослободилачку војску. Сем многих мањих борби, на територији су делимично вођене и велике офанзиве (трећа, пета, шеста и седма офанзива и дурмитгорска операција). Сем тога, Санцак је био подручје за прихват партизанских јединица 1941, после прве непријатељске офанзиве у Србији, и оперативна основица за продор Народноослободилачке војске у Босну 1942. и у Србију 1944. године.

У Санцаку су од почетка устанка па до краја рата вођене веома интензивне борбе, изузев од 5. јуна 1942. када су партизанске јединице из Црне Горе и Санцака пошле на марш-маневар за Босну, па до поновног повратка јединица НОВЈ (1. пролетерске дивизије, 7. банијске дивизије и других јединица) у пролеће 1943. године, на крају чегврге непријатељеве офанзиве. Али, и у том периоду окупатору су пружале отпор герилске групе са народом.

У току народноослободилачког рата и револуције у Санцаку су се сукобљавали и укрштали разни интереси. Још у првим данима окупације укрестили су се интереси Немачке и Италије: и једна и друга је желела да ову територију задржи за себе. С албанске стране постојала је тежња да се цела територија Санцака или бар неки њени делови укључе у тзв. Велику Албанију. Павелићева НДХ је желела да њој припадне Санцак. (Усташе су планирале да униште Србе и Црногорце у њему). Великосрби су, опет, својатали Санцак и желели да га припоје Недићевој Србији, а четници су били одлучили да униште све што није српско у том делу наше земље.

ПЛИМА И ОСЕКА УСТАНКА

Упркос револуционарном расположењу парода, КПЈ није имала озбиљнија организациона упоришта у масама све до 1937. године. Тада је КПЈ за Црну Гору, Боку и Санцак у бјелополском срезу формирала Месни комитет. Током те и 1938. године на територији бјелополског среза формиране су партијске ћелије у неколико места. У току 1939. Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору, Боку и Санцак формирао је Обласни комитет КПЈ за Санцак, а дужност комитета је преузео Месни комитет бјелополског среза, јер у другим срезовима није било организација КПЈ. Тај комитет је формирао ћелију у Пријеиољу, септембра 1939. године, а у новембру је формирана партијска ћелија у Пљевљима, једна и друга су обављале послове месног комитета у својим местима. У Новом Пазару до 1941. године није постојала организација КПЈ. У штавичком срезу формирана је организација тек у јесен 1944. године. У сјеничком срезу Душан Кораћ је формирао и партијску организацију средином лета 1940. године (тада је формиран и биро који је обављао функцију месног комитета у срезу). У јесен 1940. године секретар Обласног комитета Душан Кораћ и Велибор Љујић, члан Месног комитета Пријепоља, покушали су да у Новој Вароши формирају партијску ћелију, али се секретар ипак није одлучио да формира ћелију, већ је то одложено из непознатих разлога. У Прибоју није била формирана организација ...

Савез комунистичке омладине Југославије у Санцаку основан је 1940. године . . .

На Београдском универзитету постојао је и актив напредних студената из Санцака, а њиме је руководио Рифат Бурџовић Тршо. Студенти — чланови тог актива долазили су у своја места и доносили разну револуционарну литературу (углавном приручне материјале) умножавали је и ширили у масама. Студенткиње су радиле са женама. Народ се углавном на тај начин упознавао са достигнућима октобарске револуције.

Тако је растао интензитет рада и борбе КПЈ у Санцаку између два рата, а нарочито је био у наглом успону уочи избијања другог светског рата.

Имајући у виду да је Санцак пре почетка припрема за устанак 1941. имао око 100 чланова КПЈ и око 250 чланова СКОЈ-а, снажан утицај КПЈ на овом простору може се тумачити само квалитетом чланства које је било прекаљено у предратним револуционарним акцијама и спремно да се одлучно бори против окупатора . . .

Тако је, дакле, КПЈ улагала напоре да припреми народ Санцака (на тој територији живело је уочи другог светског рата око 250.000 становника) за одлучујуће догађаје. Мора се још једном нагласити да је рад чланова КПЈ и СКОЈ-а био веома отежан: прво, што је у условима окупације и распламсавања међунационалне мржње био стешњен простор за деловање комуниста и скојеваца, друго, што цела територија није била покривена мрежом партијских и скојевских организација; треће, што су се у Санцаку, сем велике заосталости и неразвијености, чак и тада испољавали стари односи какви су оладили у доба турске владавине.

У штавичком срезу, на пример, окупатор се ослањао на проалбанске елементе и прогласио припајање овога краја тзв. Великој Албанији. Он је хушкао албанске националности да врше терор над српским становништвом, чак и да истребљују Србе са територије која је припојена Албанији. У Црној Гори и западном делу Санцака окупатор је другачије поделио улоге: тамо је црногорској и српској реакцији дозвољавао да истребљују Муслимане у тим крајевима. То је била смишљена

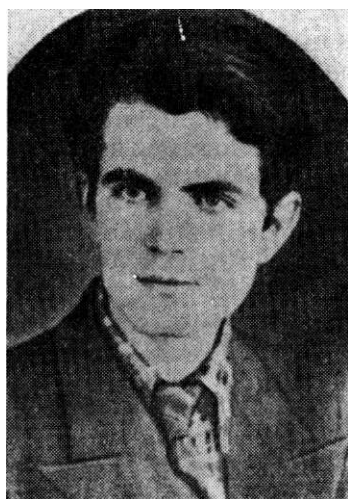
тактика немачког и италијанског окупатора — да се народи који су живели у Сашдаку међусобно туку и уништавају.

Партијска организација је добро знала намере окупатора. Неуморним радом међу Србима, Црногорцима и Муслиманима комунисти су успели да избегну прогоне и братоубилачку борбу у Санцаку у првим данима окупације.

Почетком јуна Обласни комитет КПЈ за Санцак пренео је организацијама директиву ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санцак у вези са тзв. војним питањима. Партијске организације су одмах организовале састанке и приступиле спровођењу постављених задатака. Још интензивније је настављено прикупљање оружја и муниције, формиране су групе бораца за обучавање у руковању оружјем. Нарочито је био интензиван рад са омладином која није служила војску. Поред те обуке, радило се и на идејно-политичком уздизању омладинаца. Тај рад је доста доприносио проширењу утицаја КПЈ не само код омладине него и код старијих људи. Партијске организације су настојале да окупе за борбу и оне људе који су раније припадали грађанским странкама и све друге патриоте. Ради што шире мобилизације комунисти су често одржавали састанке са омладином и са свим грађанима у многим местима. Да би били што сигурнији, комунисти су организовали мобе за прикупљање летине. Међутим, ти скупови су коришћени и за договарање, обавештавање; људима је саветовано да сакривају оружје и муницију. Традиционални народни вашари су се такође користили у те сврхе.

У току припрема устанка образоване су прве партијске организације у нововарошком, прибојском и дежевском срезу, а у осталим срезовима су, поред постојећих основане и нове организације. Нагло је јачао утицај Партије, па је и отпор окупатору у разним видовима јачао, што се понегде огледало и по превременим акцијама омладине (напад на усташке патроле и кидање телефонских жица на подручју Нове Вароши, 22. и ноћу између 23. и 24. маја 1941, напади на усташку жандармеријску посаду у Челебићу, 29. маја итд.).

Да би Сс сумирали резултати припрема за устанак и да би се одредили наредни задаци, комунисти Санцака су (према директиви КПЈ) организовали обласно саветовање. Оно је одржано 22. јуна 1941. у селу Чаднњу код Пријепоља под руководством секретара Обла-

*Народни херој РИФЛТ БУРЏО-
ВИЋ ТРША, заменик политич-
ког комесара 3. пролетерске сан-
џачке бригаде. Погинуо код
Мркоњић-Града 2/3. октобра
1942.*

сног комитета Рифата Бурџовића Трше. Учесници саветовања били су обавештени да је фашистичка Немачка напала СССР. Та вест је унела велико охрабрење међу учеснике саветовања, јер су и они чврсто веровали у победу СССР-а. На саветовању је закључено да су организације КПЈ добро радиле и да су групе комуниста, скојеваца и других родољуба већ крајем јуна 1941. биле способне да организују одређене оружане акције и диверзије против окупатора.

После напада Немаца на Совјетски Савез комунисти су се склањали од власти и вршили последње припреме за почетак борбе.

У то време у Санцаку су се налазиле јаке снаге непријатеља: делови италијанске дивизије »Месина«, два немачка батаљона 704. и 717. дивизије, тајна поли-

ција, јаче усташке и домобраиске снаге, албанска жандармерија, муслиманска милиција и бивша југословенска жандармерија.

Под утицајем масовног тринаестојулског устанка у Црној Гори оружани масовни устанак се преноси и на Санџак, који је почео 14. јула нападом на карабињерску и жандармеријску посаду у Мојковцу. Истог дана ослобођени су Шаховићи и Бродарево и шира подручја тих места.

У бјелопољском срезу се окупило доста бораца и сврстало у чете и батаљоне. Обласни комитет је решио да ослободи Бијело Поље. Формиран је штаб који је руководио борбом за ослобођење Бијелог Поља и свим другим оружаним акцијама на територији овога среза. Командант је био Јагош Рабреновић, политички комесар Рифат Бурџовић Тршо. Према добијеном задатку, устаничке јединице су у току 18. јула блокирале Бијело Поље и град је 20. јула био ослобођен. Ослобођењем тога места био је ослобођен цео бјелопољски срез. Из затвора у Бијелом Пољу ослобођени су таоци које су Италијани били похапсили. Тих дана у Бијелом Пољу формирана је команда места, народна милиција, војни комитет (односно, народноослободилачки одбор). У тим борбама учествовало је око 2.500 бораца. Тако је већ у јулу створена слободна територија између Лима и Таре.

Оружане борбе су почеле 20. јула и у пљеваљском, милешевском и нововарошком срезу, опет нападом на италијанске и жандармеријске посаде у Подпећу и Коминима код Пљеваља. Тако су устаници за неколико дана разоружали све посаде у пљеваљском и милешевском срезу. Око 1.000 устаника ослободило је Нову Варош 4. септембра, када је сломљен отпор усташко-домобранске јединице. Тако је почетком септембра створена слободна територија и између реке Увца и Лима.

Све се то, међутим, одиграло брзо и недовољно организовано, тако да су Италијани предузели офанзиву против устаника. Италијанска дивизија »Пустерија« није имала много тешкоћа, јер није наишла на добро организовану одбрану устаника, па је до 11. авгу-

ста повратила сва изгубљена места између Лима и Таре, као и Нову Варош, те су тако Италијани запосели цео Санџак, сем Новог Пазара и Дуге Пољане, где су и даље остали делови 717. немачке дивизије.

То што су наведена места поново пала у руке непријатељу може да се објасни слабом организацијом устаника (нису имали ни јединствене команде), недовољним искуством комуниста, недовољном политичком и војничком припремљеношћу устаника занесених илузијама брзе победе Црвене армије. Устаници су се разилазили под навалом вишеструко јачег непријатеља. Упркос томе, у герилским одредима су остали комунисти. Они су чинили језгро и руководећу снагу устанка који ће се тек развијати.

Тако је Санџак на крају устаничке офанзиве, навалом јаким непријатељских снага, убрзо остао без својих јединица. Италијани су се надали да ће у таквој ситуацији успети да потпуно разоружају становништво. Строга наредба Пирција Биролија, коју је издао 5. августа 1941. године, о предаји оружја била је узалудна. Народ је пружао отпор окупатору на разне начине.

У том времену новоформиране партизанске чете на десној страни Лима су водиле оружане акције против окупатора и четника. Оне су забележиле видне резултате у борбеним акцијама на путевима Прибој—Пријепоље—Сјеница, те у борбама против Италијана код манастира Милешева и села Седобра, где је 27. септембра 1941. године погинуо Љубиша Миодраговић, један од прекаљених комуниста из илегалних борби КШ и организатор устанка у Санџаку.

Веће оружане борбе у то време вођене су за одбрану Ужичке Републике (од четника), када су погинули одважни омладинци Чедо Зорић и Шућро Мусић. То су били и први губици наших чета.

У свим срезовима западног дела Санџака непријатељ је био дезорганизован: остао је без комуникација, телефонских веза и био збијен у неколико гарнизона, ограђен бодљикавом жицом и утврђењима. Сва села су била у рукама устаника...

Баш те прве оружане акције су најбоље показале колико су народне масе у Санџаку биле спремне да

прихвате борбу против окупатора и квислинга. У тим борбама погинуо је Алекса Билас Бећо.

Немилосрдно гушећи устанак, окупатор, усташко-домобранске и квислиншке албанске снаге су палили и пљачкали устаничка села, убијали и водили у интернацију сараднике НОП-а, затварали таоце. Све је то имало негативних последица на устанике. Међутим, повољне вести о устанку у Србији доносиле су устаницима нова охрабрења.

Народни херој **ЉУБИША МИО-ДРАГОВИЋ**, члан Обласног комитета за Сањак. Погинуо 27. септембра 1941.

Народни херој **АЛЕКСА БИЛАС БЕЋО**, један од организатора устанка у Сањаку. Погинуо новембра 1941. код Слијепач Моста

Устаници се чвршће повезују са устанком у Србији. Обласни комитет почетком октобра 1941. (секретар је и даље био Рифат Бурџовић) повезује се са ЦК КПЈ (од тада је Обласни комитет за Саннак био под његовим непосредним руководством). Тиме је партијска организација Санцака издвојена из састава партијске организације Црне Горе и Боке. У исто време образован је и

Главни штаб НОПО за Санџак који је до формирања 3. пролетерске бригаде био непосредно под командом Врховног штаба. (То је било од изузетног значаја за размах устанка у Санџаку). Командант Главног штаба био је Владимир Кнежевић Волоћа, а политички комесар Воја Лековић. Прво седиште обласног комитета и

*Народни херој ВЛАДИМИР
КНЕЖЕВИЋ ВОЛОЋА Поги-
нуо на дужности команданта Ч.
пролетерске санџачке бригаде
2/3. октобра 1942 код Мрко-
њић-Града*

Главног штаба било је у селу Радоињи код Нове Вароши, тако да је та близина чланова ЦК КПЈ и Врховног штаба пресудно утицала на многе догађаје који су се касније одвијали у Санџаку.

Користећи се искуствима устанка у Србији и Црној Гори, Обласни комитет КПЈ и срески комитети приступили су чвршћем повезивању партијских и скојевских организација и стварању војне организације и органа народне власти. Тако су у току септембра и октобра формиране Златарска, Милешевска, Пљеваљска, Сјеничка и Бјелопољска, а нешто касније и Прибојска партизанска чета. У исто време из дежевског среза око 30 бораца ступило је у партизанске одреде Србије. У току борби све чете су до краја новембра 1941. нарасле на укупно око 800 бораца. Чете су из дана у дан јачале,

тако да су у децембру 1941. године (неке у јануару 1942) преформиране у партизанске ударне батаљоне, а касније у партизанске одреде који су дејствовали између Таре и Лима. При стварању слободне територије створане су и позадинске партизанске јединице. Партија је, поред стварања бројних јединица, до јесени 1941. организовала широку мрежу и општинских народноослободилачких одбора, онако како се то радило на слободној територији Србије.

(У градовима Санцака те јесени биле су следеће непријатељске снаге: главнина 5. алпске дивизије »Пустерија«, 83. пешадијски пук дивизије »Венеција«, а у току децембра 1941. и два батаљона 261. пешадијског пука немачке 113. дивизије. Сем окупаторских снага и албанских квислиншких жандарма, те жандарма бивше Југославије, муслиманске милиције и нешто домобранских снага, до јесени су се умножиле друге квислиншке снаге, нарочито четници. Истина, у неким срезovima у зачетку су те четничке групе ликвидиране од партизанских јединица, али су се оне подршком из Србије поново формирале и постале латентна опасност за партизанске јединице).

Што се источног дела Санцака тиче (дежевски, штавички и сјенички срез), ту се устанак није развијао у истој мери и у исто време као у западном делу. Тај део Санцака био је од почетка устанка изложен већим утицајима разних непријатељевих струја. Немци су били заинтересовани за чвршће држање те територије да би обезбедили руднике у Косовској Митровици и комуникације у долини Ибра. Постојало је и врло изражено настојање да се тај део Санцака припоји тзв. Великој Албанији. Сем тога, партијско-политички рад није био на задовољавајућем нивоу. Малобројни комунисти нису били искусни у раду, поготову не у тако сложеним условима. Виши партијски форуми нису успели да помогну у организовању устанка, а и сама брзина догађаја у почетку оружане борбе није дозвољавала темељигији рад у том делу Санцака мимо којег је прохујала и прва непријатељева офанзива. (Искусни кадрови из Србије слили су се у западни део Санцака после прве офанзиве). Док се у Србији устанак ширио и док су се

у Ибарској долини развијале брзе партизанске акције, у штавичком и дежевском срезу владао је закон пљачке и отимачине стоке и друге имовине између Муслимана и Срба. Прве је подржавала албанска власт која је била тамо успостављена после окупације, а друге четничке формације.

Партија је у тим данима била немоћна да спречи злочине квислинга у том делу Санџака. У почетку су вршена појединачна убиства, а већ у октобру 1941. па даље почела су масовна убиства, пљачке и паљења, у прво време српских, а онда и муслиманских села.² Око Новог Пазара наоружане групе Муслимана и Албанаца убијале су Србе, а са друге стране, четници су то исто чинили с Муслиманима. Копаонички партизански одред је покушао да са четницима организује један напад на Нови Пазар, али услед издаје четника напад није успео. Касније је било више четничких напада и то је трајало све док се четници и муслиманска милиција, под окриљем окупатора, нису нашли на истој борбеној линији против НОВЈ. Ово стање добро илуструје Мирко Њуковић у књизи »Санџак« када каже:

»Догађаји који су се одиграли у дежевском срезу после окупације земље, а нарочито после напада Немаца на Совјетски Савез па до краја 1941. године показују да су окупатор, петоколониши и најреакционарнији елементи могли несметано да спроводе оно што су хтели. Зато је биланс тих догађаја био тежак. Народ се дуго одупирао мрачним намерама домаћих издајника. Он није желео ни хтео да буде увучен у верске и националне сукобе... Муслиманске масе су биле против албанизације становништва. Све ове повољне услове за мобилизацију народа у борби против окупатора и његових помагача напредне снаге нису искористиле. Секретар партијске јединице у Новом Пазару Хакија Зејниловић својим ставом онемогућио је формирање Новопазарског партизанског одреда и ослабио партијске организације. Обласни комитет КПЈ за Санџак учинио је пропуст што није интервенисао чим је био обавештен и упознат о ставу ове партијске организације.«

9

2 Мирко Њуковић: »Санџак«, стр. 176 (Од напада Немачке на СССР 22. VI 1941. до децембра 1941. Резултати братоубилачке борбе у дежевском срезу су приближно следећи: убијено 447 особа, од тога 287 Срба, 136 Муслимана и 144 Албанаца и као жртве терора 115 Срба и 61 Муслиман. Спаљене су 2.792 куће — 2.016 српских и 776 муслиманских.

Нешто касније, иод утицајем Партије и омладине, било је светлих примера када су поједини Муслимани штитили Србе од покоља и, обратно, Срби су штитили Муслимане од четничке каме, али то су били само задоцнели случајеви.

СЛОБОДНА НОВОВАРОШКА ТЕРИТОРИЈА

У току новембра 1941. године вршене су припреме да би се територија између Лима и Таре очистила од непријатеља, ослободила Пљевља и отворио пут јединицама Црногорског партизанског одреда у правцу слободног Ужица које је било угрожено у току прве непријатељеве офанзиве. У исто време, партизанске снаге из Санџака су чистиле територију између Увца и Лима и на тај начин је стварана база слободне Ужичке Републике у Санџаку.

Црногорски партизански одред, који је имао девет батаљона (око 3.690 бораца) напао је 1. децембра 1941. италијански гарнизон у Пљевљима, где се налазило 2.000 добро утврђених и одлично наоружаних војника.

У нападу на Пљевља биле су ангажоване партизанске чете пљеваљског, милешевског и бјелопољског среза. Бјелопољска и Милешевска чета су биле ангажоване за спречавање непријатеља да споља притекне у помоћ италијанској војсци у гарнизону у Пљевљима. Борци пљеваљске чете били су у највећем броју водичи Црногорском одреду за време борби у граду. Италијанима у Пљевљима за време борбе у граду није стигла никаква помоћ из суседних гарнизона. Борба у граду је била жестока, па је за време напада погинуло 208, а рањено 272 партизана, а град није заузет.³ Италијанске јединице које су покушале да из Пријепоља, преко Савина Лакта и Јабуке, притекну у помоћ онима у Пљевљима доживеле су пораз 1. децембра на комуникацијама на прилазима граду. Њихови поновни покушаји 2. и 3. децембра да се пробију истим правцем остали су такође без успеха. Тек четврти пут су двома колонама и уз

3 Богдан Гледовић: Србија у рату и револуцији 1941—1945, стр. 388.

велике губитке успели да се пробију у Пљевља. Исто тако, уз велике губитке Италијани су успели да се 4. децембра пробију ка Пљевљима и комуникацијом Рудо—Пљевља.

После тих борби Италијани су предузели посебне мере за обезбеђење својих гарнизона у Пљевљима и Пријеполу.

Начин извођења, време напада, средства којима је извршен напад на Пљевља и посебно губици партизана штетно су утицали на размах устанка у Санцаку и Црној Гори, иако је и непријатељ прегрпео велике губитке.

И поред неуспеха наших јединица у нападу на Пљевља, концентрација тако јаким партизанских снага у том делу Санцака, на крају прве непријатељеве офанзиве у Србији, спречила је Италијане да поседну леву обалу Увца, када су, под притиском немачких снага ту стигле партизанске јединице, уморне и израђаване у борбама од Ваљева, Обреновца, Горњег Милановца, Краљева, Чачка и Ужица, преко Златибора, до Увца.

Други неуспео напад наших јединица збио се 22. децембра 1941, када су Санџачко-моравички, Таковски и Београдски батаљон напали непријатељеву посаду у Сјеници. Батаљони су претрпели губитке од 100 бораца (што погинулих, што заробљених).

Тако велики губици, какви су били у току децембра у Санцаку, у тако тешкој ситуацији у којој су се у то време налазиле партизанске јединице морали су да негативно утичу на успон народноослободилачке борбе у том делу наше земље. Али, захваљујући борбеним традицијама народа и његовој решености да се истраје до краја, савладане су и те тешкоће . . .

У току прве немачке офанзиве на слободну територију Србије, коју је изводила 342. немачка дивизија уз пуно садејство недићеваца, љотићеваца и четника, Златарска, Сјеничка и Прибојска партизанска чета, које су дејствовале између Увца и Лима, Обласни комитет КПЈ за Санџак, партијске организације и Главни НОП за Санџак спремно су дочекали и прихватили партизанске снаге из западне Србије и Шумадије почетком децембра 1941. Тих дана на слободној територији између

Увца и Лима нашло се око 2.000 бораца који су, под притиском непријатеља, водећи даноноћне борбе одступили из Ужичке Републике.

У току 4. децембра 1941. партизанске снаге из Србије, заједно са санџачким четама, ослободиле су Нову Варош од италијанских фашиста. Тако је Нова Варош постала седиште Обласног комитета КПЈ за Санџак, Главног штаба НОП за Санџак, дела Главног штаба НОП Србије, дела ПК КПЈ Србије. Иако су партизанске снаге из Србије биле у одступању, народ нововарошког среза их је свесрдно прихватио, сместио како је могао, снабдео животним намирницама, а у великој мери и одећом и обућом. Та слободна територија, иако мала, обухватала је 14 села нововарошког среза, добро је дошла уморним партизанима из Ужичке Републике, јер су могли да на њу безбедно одступе и да ту предахну. У то време Нова Варош (и њена околина) била је у извесном смислу наставак Ужичке Републике и центар слободне територије Санџака. На тој територији успешно су радили партијски комитети, срески и градски НОО, команде места, партизанска болница, народна милиција, партизанске радионице, омладинске чете, пионирске организације, установе Обласног комитета, организовани су партијско-политички курсеви, формиран је и Агитпроп. Ту су слушане Радио-Москва, Радио-Лондон и друге стране радио-станице. Доктор Душан Недељковић је уређивао »Вести«. Иначе, Агитпроп је помагао партијску организацију у Новој Вароши у организовању курсева. У свему томе драгоцену помоћ пружио је Иво Лола Рибар.

У току децембра извесно време на тој слободној територији налазио се Политбиро ЦК КПЈ и Врховни штаб, што је било од изузетног значаја за развој оружане борбе у Санџаку. У селима Радоињи и Дренови та два тела донела су неколико важних одлука за развој НОП Југославије, између осталог и одлуку о формирању 1. пролетерске ударне бригаде, 7. децембра 1941.-

У предговору књиге »Санџак« друг Воја Лековић, тадашњи члан Обласног комитета КПЈ и Главног штаба за Санџак, између осталог, каже:

»За рук&водство из Санџака била је од изузетног значаја помоћ коју му је указао ЦК приликом свог боравка у овом крају, после повлачења из Ужица. Та помоћ састојала се у анализи ситуације настале нападом на Пљевља и преласком партизанских снага из Србије у Санџак као и ослобођењу Нове Вароши и стварањем нове слободне територије, а састојала се и у утврђивању конкретних задатака.

На састанку Обласног комитета КПЈ за Санџак (одржан 10. децембра 1941. године, прим. аутора), на коме је присуствовао друг Едвард Кардељ, где су јасно утврђени ставови о свим крупнијим питањима, написано је и посебно писмо Обласном комитету КПЈ за Санџак, у коме су дате детаљне инструкције како треба радити и у коме је нарочито било разрађено како се треба поставити и сарађивати са Муслиманима.

Обласни комитет чувао је то писмо све до краја рата као драгоценост. Ово писмо читано је кад год би било што нејасно и тешко. Читано је с вером да ће оно помоћи да се извуче из моменталне тешке ситуације. Отуда је та помоћ била трајна, имала је изузетан значај, дошла је баш у прави час«.

После одласка батаљона који су ушли у састав 1. пролетерске бригаде, на десној обали Јлама дејствовали су 1. и 2. ужички, шумадијски и чачански батаљон (око 1000 бораца), Златарски ударни батаљон, Милешевска чета и Златарска омладинска и позадинска чета (око 350 бораца). Те јединице су биле под командом штаба Српско-санџачког одреда. На левој обали реке дејствовала су три батаљона од 600 бораца, четири бјелопољска батаљона од 800 бораца и комбиновани и црногорски батаљон од 120 до 180 бораца. Јединице су биле под командом штаба Црногорско-санџачког одреда.

С обзиром на то да су се италијанске јединице налазиле у градовима, иза добрих утврђења, наше јединице су претежно водиле борбе са четницима и муслиманском милицијом који су од првих дана служили окупатору као спољња обезбеђења њихових гарнизона. Окупатор је, колико год је могао, уносио раздор и мржњу и хушкао једне на друге: Србе и Црногорце и српске жандарме против Муслимана, а њих, албанску реакцију и усташе против Срба.

Користећи снажну офанзиву италијанских снага у Санџаку и Црној Гори (после јулског устанка и првих офанзивних дејстава још недовољно организованих

устаничких снага), четници су, уз подршку окупатора, добијали замаха и организовали се. Италијанске команде су оберучке прихватале понућену помоћ од чегничких команди у борби против партизанских снага.

Партизанске снаге на нововарошкој територији нису ни часак мировале, већ су дејствовале офанзивно. Међутим, и непријатељ је, исто тако не губећи време, почео да кује планове за офанзиву ширих размера на слободну нововарошку територију ради уништења партизанских снага на њој. Последњих дана непријатељевих припрема за напад на слободну територију недићевско-четничко-љотићевске јединице биле су с десне стране Увца и држале положаје на линији: село Сјеништа—село Негбина—село Бураћа—село Ојковица—заселак Василићи. Ту је било око 700 непријатељевих војника.

Северно од Сјенице, дуж реке Увца, налазили су се четници из околине и групе Божа Косовића Јаворца, у селу Доње ЈТопише четници Бура Смедеревца, једна група од око 180 и једна од 100 људи била је у селу Дебељи под командом поручника Вука Калајитовића. Четници су били спремни за офанзиву.⁴

За време дејстава партизанских јединица (из правца Нове Вароши у правцу Србије) у Ивањици, Ариљу, Пожеги, Ужицу и Чајетини налазиле су се и бројне немачке снаге. Оне су давале подршку својим сателитима у офанзиви на слободну партизанску територију.

Дакле, за офанзиву на слободну територију припремале су се недићевске, четничке и љотићевске јединице. Према плану за ту акцију, који је био сачињен још у јануару 1942. године, непријатељ је напао на партизанску територију код Нове Вароши из правца Радоиња и Кокин Брода, Дражевића и Горње Бистрице, Пуљаца и Вилова, Радојевића и Дрмановића, Прибоја и Пријепоља, Павловића и Акмачића. Једноставно: на слободну територију непријатељ је насрнуо са свих страна.

Разуме се, руководство партизанских јединица на нововарошкој слободној територији знало је што не-

4 ВИИ. к. 50, бр. рег. 18/2.

пријатељ Смера, те је веома успешно одолевало непријатељевим нападима, тако да се непријатељев план није остваривао онако како се очекивало. Услед дејстава партизанских снага непријатељ је био принуђен да, супротно свом првобитном плану за напад, врши делимичне нападе. Тако су недићевско-четничке и љотићевске снаге прешле у напад у раним јутарњим часовима 5. фебруара 1942. године на фронту дуж реке Увца, од Растока до села Кладнице, па низводно до села Клака и Сјеништа. Међутим, тим нападом нису испуњена очекивања непријатеља — да окружи и уништи партизанске снаге. Постигли су само делимичан успех. Присилили су партизанске снаге да се увече истог дана, под притиском јаким и добро наоружаних непријатељских снага, повуку у правцу Златара, тако да су четници 6. фебруара предвече ушли у Нову Варош. После заузимања града четничке и друге непријатељске снаге су ликовале.⁵

Партизанске јединице су се по врло високом снегу пробијале преко Златара, села Дренове, поред манастира Милешева и Бјелобаба ка Лиму. Ноћу између 7. и 8. фебруара прешле су на леву обалу реке и стигле на Камену Гору, на слободну територију између Лима и Таре. Повлачење са слободне територије изведено је заиста под врло тешким условима. Стога је врховни командант, друг Тито, 18. фебруара одао признање штабу Српско-санначког одреда и свим борцима партизанских јединица за велико јунаштво и самопрегор испољен у повлачењу преко Златара и Лима.

*

У исто време када су вођене борбе на слободној територији око Нове Вароши у току децембра 1941. и 1. јануара 1942. године вођене су и између Лима и Таре, јер је и та територија, сем Пјеваља и Бијелог Поља, била слободна. За вођење борби на том делу Санцака Врховни штаб је 21. децембра 1941. године формирао Црногорско-санцачки НОП одред. Штаб овог одреда су сачињавали: командант Миле Перуничкић, заменик ко-

⁵ ВИИ, кут. 50, рег. бр. 20/2; ВИИ, кут. 127, рег. бр. 9/10.

манданта Велимир Јакић, политички комесар Бошко Буричковић и заменик политичког комесара Јагош Ускоковић, начелник штаба Велимир Терзић и саветник Никица Кнежевић. Врховни штаб је одредио и територијалну надлежност између Главног штаба за Санџак (док се он налазио на левој обали Лима) и Црногорско-санџачког НОП одреда, поставио им оперативне задатке. Тако је оперативно подручје Главног штаба НОП одреда за Санџак обухватало територију од Лима

МИЛЕ ПЕРУНИЧИЋ, умро
2 децембра 1961 Пре пензио-
нисања био секретар Прези-
дијума Савезне народне скуп-
штине

до Западне Мораве и Ибра, а подручје Црногорско-санџачког НОП одреда простирало се између Таре, Дрине и Лима. Оба штаба су била под непосредном командом Врховног штаба, а били су дужни да држе чврсте везе између себе, а нарочито уколико би се водиле борбе у долини Лима.

Једном и другом штабу био је, поред осталог, задатак да у народним масама раде политички са становништвом.

Задатак Црногорско-санџачког одреда био је да на својој територији ликвидира четничке јединице и да прикупља храну за одреде у Црној Гори.

Када је штаб Црногорско-санџачког одреда успоставно везу са јединицама на територији Санџака које су ушле у састав Одреда (Зетски комбиновани батаљон на Каменој Гори, Бјелопољска чета, Пљеваљска чета и Комски одред), Одред је ушао у Колашин (јер су га Италијани напустили између 4. и 5. јануара 1942). Бјелопољски срез, осим Бијелог Поља, био је слободан у децембру 1941. године. Четници се у том срезу још нису били организовали, али су на том организовању, према инструкцијама Драже Михаиловића, радили Борђе Ла-

Народни херој ТОМАШ ЖИЖИЋ, један од организатора устанка у срезу бјелопољском. Погинуо 23 октобра 1942. код Мркоњић-Града

шић у својству команданта четничких одреда Југославије за Црну Гору и Павле Буришић у својству команданта лимско-четничких одреда. Буришић је увео обавезну мобилизацију и позивао у борбу против комуниста. Међутим, четничка мобилизација у бјелопољском срезу у току децембра није успела.

Насупрот тој слабој мобилизацији, у другој половини децембра формиран је 1. бјелопољски партизански батаљон, а убрзо и Бјелопољски партизански одред (командант Саво Дрљевић, политички комесар Томаш Жижић).

Штаб Црногорско-санџачког одреда је од тих дана могао рачунати на бројне и јаке партизанске јединице. Зато је и предузео више акција на путевима у срезу бјелопољском. Као појачање одреду из Колашина је стигао ударни батаљон »Алекса Билас«. Прва већа и веома сложена акција коју је одред изводио била је рушење моста на Лиму у Рибаревини. Мост је било тешко срушити, јер није било Средстава за рушење, а била је велика хладноћа и дубок снег.

Након жестоких борби са непријатељевим јединицама које су браниле мост, 12. и 13. јануара, партизанске јединице су успеле да поруше мост у Рибаревини ноћу између 13. и 14. јануара. Непријатељ није успео да поправи тај мост ни до краја 1942. године. Сличних акција било је и на осталим комуникацијама на којима је дејствовао Црногорско-санџачки одред. Све тога, борбе су вођене даноноћно на свим правцима.

У пљеваљском срезу вођене су сличне борбе као и у срезу бјелопољском. Међутим, устанак се распламсао тек пошто је Срески комитет КПЈ одржао састанак у селу Матаругама половином децембра 1941. Тада је закључено да су услови повољни за наставак народно-ослободилачке борбе.

Ситуација у срезу је била ипак компликована, јер је непријатељ успео да распири међунационалну мржњу. Партија је настојала да у партизанске јединице дођу и Муслимани. Али, ту је било знатних тешкоћа, о чему сведочи и овај пример. Средином децембра у селу Мељаку код Пљеваља одржан је збор мељачке територијалне партизанске чете на коме су присуствовали и чланови Месног комитета КПЈ и 1. пљеваљска чета. На збору је требало решити питање пријема Муслимана у Мељачку чету. Већина бораца Мељачке чете, заједно са Милутином Јеловцем, замеником командира чете, изјаснила се против пријема Муслимана. Тако су се дефинитивно четници одвојили од партизана. Партизани који су се изјаснили за пријем Муслимана, заједно са својим командиром и 1. пљеваљском четом, наставили су борбу против окупатора и њихових сателита четника, усташа и муслиманске милиције.

Друга пљеваљска чета формирана је у селу Крушеву; тако да су тада биле две партизанске чете у срезу које нису биле везане само за свој терен, те се њима могло маневрисати у том делу Санџака. У исто време формирано је више чета на територијалном принципу, али су и оне често употребљаване за борбу ван свог терена. У Пренћанима, у другој половини јануара 1942. формиран је и позадински батаљон, затим матарушки позадински батаљон, па косанички позадински батаљон.

Пошто се у 1. и 2. чету слило много бораца, у Бољанићима је формирана и 3. пљеваљска чета, а 27. јануара од тих чета формиран је пљеваљски батаљон »1. децембар« (штаб батаљона није одређен, њиме је командовао Велимир Јакић, члан штаба Црногорско-санџачког одреда). Тај батаљон и дробњачка чета заузели су Чајниче истог дана када је батаљон формиран. У Чајничу је успостављена команда места, чији је командант био Велимир Јакић. Убрзо је изабран месни народноослободилачки одбор, формирана је партизанска чета; основане су кројачка и обућарска радионица за потребе партизана. Четници су извршили велика зверства над Муслиманима, нарочито у околини Чајнича, тако да су партизани у прво време имали највише посла око заштите Муслимана од даљег четничког масакра. После доласка партизана живот у граду је кренуо новим правцем.

До краја јануара 1942. године штаб Црногорско-санџачког одреда имао је с леве стране Лима бјелопољски и пљеваљски батаљон, батаљон »Алекса Билас« из колашинског среза, зетски комбиновани батаљон и дробњачку чету из Дурмиторског одреда. На територији бјелопољског и пљеваљског среза постојале су и бројне позадинске јединице, али је било неопходно да се у њима политички ради дуже време и да се упоредо воде оружане акције како би се те јединице оспособиле и за теже борбе ван своје територије.

Почетком 1942. године војно-политичко стање у дежевском и штавичком срезу било је врло лоше, јер су до тада многи људи поубијани, села попаљена, и то све у међусобној борби између четника и окупаторске му-

слиманске милиције и албанске жандармерије. Сем тога, за становнике те територије долазили су црни данн велике несташнице хлеба, соли и других животних намирница.

БЛОКАДА ПЉЕВАЉА

Одмах након преласка на леву обалу Лима, на Камену Гору, приступило се сређивању и реорганизацији јединица. Укинут је штаб Српско-санџачког одреда, расформиран Црногорско-санџачки одред, а све санџачке јединице стављене су под команду Главног штаба за Санџак.

Реорганизоване, омасовљене и учвршћене санџачке партизанске јединице — ослонивши се на слободну територију источне Босне (где је био Врховни штаб НОВ и ПОЈ и 1. пролетерска бригада) и на слободни део Црне Горе — наставиле су бескомпромисну борбу под командом Главног штаба за Санџак. У прво време тежнште борби партизанских снага које су се пребациле на леву обалу Лима било је усмерено на део територије северно од Пљеваља и Чајнича, како би се ова територија осигурала и сузбио четнички утицај.

Врховни штаб је наредбом од 20. фебруара 1942. године поново успоставио надлежност Главног штаба НОП одреда за Санџак. Наредбом су у Штабу извршене персоналне измене; командант је и даље остао Владимир Кнежевић Волоћа, за заменика команданта постављен је Миле Перуничкић, за политичког комесара Велимир Јакић и за заменика политичког комесара Бошко Буричковић (тих дана формиран су 1. и 2. ударни златарски батаљон и милешевски ударни батаљон). Главном штабу за Санџак тада су постављени следећи задаци: да се ликвидирају све четничке снаге у Санџаку; да се спроведе блокада Пљеваља; да се спрече испади и пљачке непријатеља; да се од непријатеља заплени што више оружја; да се спроведе блокада Бијелог Поља; да се контролише комуникација Рудо—Пљевља и Пријепоље—Пљевља, јер се тим правцима може очекивати дејство непријатеља у правцу слободне тери-

торије; да се учврсте јединице у војно-политичком смислу и дисциплина у њима.

Са Камене Горе у Чајниче су упућени 1. ужички, 2. чачански и 2. шумадијски батаљон. Кретали су се преко Бабина, Крњаче, Бољанића и Металке и водили борбе. Тада је и 1. златарски батаљон већ био у селу Дабовини, а милешевски у Готовуши, северозападно од Пљеваља. Други златарски батаљон је преко Бољанића послат у село Заборак да, заједно са 1. ужичким и 2. шумадијским батаљоном, разбије четнике на том правцу. Акција чишћења четника у Заборку је извршена 22. фебруара 1942. После ове успеле акције 2. златарски батаљон је остао на Металци и Заборку, а друга два батаљона су пошла у Чајниче.

Крајем фебруара 1942. Главни штаб за Санцак наредио је својим јединицама да блокирају Пљевља. С тим у вези 1. пљеваљски батаљон, позадински пренђански батаљон и мељачка чета посели су положаје на просторији Хоћевина—Шљивенско—Плијешевина; 2. пљеваљски батаљон на просторији Вис—Хоћевина; 2. златарски батаљон је био у Дабовини; милешевски у Готовуши, северозападно од Пљеваља. Тако су те јединице блокирале Пљевља са северне, западне, јужне и југозападне стране и успоставиле контролу на свим комуникацијама сем оне која води из Пљеваља ка Пријепољу. Ту празнину у блокади Италијани су искористили 1. марта, када су из Пријепоља извршили испад у неколико села милешевског среза и запалили 25 кућа. Друга италијанска колона је ишла, заједно са Пачариновом милицијом, преко Сељашнице и Камене горе где су попалили 13 кућа, школу и убили неколико људи. После тих злочина Главни штаб за Санцак наредио је 1. златарском и 2. пљеваљском батаљону да нападну четнике у Жидовићима, Бушњама, Котлинама, Крћу и Готовуши, да им конфискују имовину и запале куће као одговор на њихове злочине претходних дана из правца Пријепоља ка Пљевљима.

На просторији бјелополског среза водиле су се јаке борбе од 27. јануара до 4. фебруара, када је требало да четници Павла Буришића дејствују у долини Лима, за време офанзиве непријатељских снага из Србије на

нововарошку слободну територију. Пошто је Црногорско-санџачки одред разбио четнике, Павле Буришић после тога неуспеха поново прикупља и организује четничке јединице у беранском и андријевичком срезу и 22. фебруара напада Матешево. Четници су тада сломили отпор партизана и заузели Матешево, а сутрадан и Колашин. Истога дана када су напали Матешево, четници су напали партизанске јединице које су се налазиле на положајима према Бијелом Пољу и беранском срезу. Четничке нападе подржавала је италијанска артиљерија из Бијелог Ноља. Четници су на том сектору извршили неколико јуриша, али су их партизани разбили и натерали на повлачење.

Пошто су четници заузели Колашин и Липово, претила је опасност и дурмиторском срезу. Да би се заштитио од те опасности, штаб Дурмиторског одреда формирао је 25. фебруара сињајевински источни сектор у коме је било 470 бораца под командом Бранка Поповића. Борци сектора посели су положаје на правцу ускока.

Међутим, четници су своја даља дејства усмерили у правцу Мојковца, а не у правцу дурмиторског среза. Они су у напад кренули 27. фебруара и следећег дана заузели Подбишће и Поља, а 2. марта и Мојковац. Даље напредовање четника зауставили су делови Бјелопољског одреда између 3. и 4. марта. Те јединице (део колашинског и липовског батаљона, 3. бјелопољски и берански батаљон, две чете батаљона »Алекса Билас« и дурмиторска чета), којима је командовао Саво Дрљевић, зауставиле су четнике на положајима Крстац—Лепеначка коса. У исто време други делови Бјелопољског партизанског одреда водили су борбе против четника који су надирали из правца Бијелог Поља, Равне Реке, Раките и Мајсторовине. Када су четници одступали из Мојковца, 4. марта око 10 часова, на левој страни Таре дочекани су ватром партизанских јединица сињајевинског сектора. Четници су претрпели тешке губитке, а партизани су имали 15 погинулих и 4 рањена борца. Четници су овога пута били протерани све до близу Колашина. (Тих дана за команданта Бјелопољског парти-

занског одреда постављеи је Велимир Терзић, а Саво Дрљевић за команданта Комског партизанског одреда).

Санџачке јединице које су се налазиле према Енјелом Пољу одбиле су четничке нападе, а 5. марта су извршиле противнапад и протерале четнике у Бијело Поље. Сутрадан је извршено чншћење Равне Реке и Мајсторовине, тако да је цела територија бјелонољског среза, изузев града и његове најближе околине, опет била под контролом партизанских јединица.

Блокада Пљеваља онемогућавала је Италијанима у гарнизону да се редовно снабдевају животним намирницама. Чак је понекад саобраћај био више дана потпуно у прекиду. Сви покушаји да се појединачним испадима из Пљеваља ослободе блокаде остали су без успеха. Јачи испад учинили су 8. марта у правцу Бољанића. Тада је из Пљеваља кренуло око 1500 италијанских војника и 200 четника. Ширина фронта напада износила је око 10 километара. Италијанске колоне су подржавали 3 тенка и снажна артиљерија. На том делу у одбрани су се налазили 2. пљеваљски и 1. златарски батаљон, који су имали укупно око 250 бораца. Упркос бројчаној и техничкој надмоћности непријатељ је споро напредовао. Упорна борба је вођена све до после подне када је непријатељ присилио наше батаљоне да се повуку — пљеваљски према планини Ковачу, а златарски у правцу Поблаћа. Истог дана пред вече непријатељ је ушао у Бољаниће, где је запалио све куће и школу и вратио се у Пљевља. Губици непријатеља нису утврђени, али је из Пљеваља јављено да су били велики. У тој борби погинула су три партизана, а један је био рањен. После ове борбе 2. пљеваљски батаљон се вратио у рејон Бољанића у село Хоћевине, а 1. златарски у села Милаковце и Крће. Тако су наши батаљони поново били на прагу Пљеваља.

Италијани су већ 11. марта морали да врше испад у правцу Хоћевине. Пљеваљски батаљон је био обавештен о том италијанско-четничком нападу, па је упутно једну десетину на Бјелово брдо (да организује заседу) и одељење за осматрање. Међутим, четници су тамо стигли пре изласка наше десетине, па су на њу отворили

јаку ватру. Ту је тешко рањен Милан Контић, који је, да не би жив пао у руке непријатељу, извршио самоубиство.

Батаљон је цео дан водио борбу. Када је борцима нестало муниције, предвече се пред много надмоћнијим непријатељем повукао на нове положаје југозападно од Шљиванског. Пошто су непријатељске јединице те вечери запалиле све партизанске куће и школу у Хоћевини, а у близини Хоћевине опљачкале и попалиле Контића куће, вратиле су се у Пљевља. Први пљеваљски батаљон, мада је имао сасвим мало муниције, тукао је непријатељеве јединице које су се враћале у Пљевља.

Четрнаестог марта у селу Мељаку формиран је 3. пљеваљски батаљон и одмах постављен на положај Трновице—Пљешевина—Шљивенско ради чвршће блокаде гарнизона у Пљевљима.

Одмах потом формиран је Пљеваљски НОП одред у чији састав су ушли 1, 2. и 3. ударни пљеваљски батаљон и позадинске партизанске јединице (пренђански и матарушки батаљон и подпећска чета). Штаб одреда су сачињавали Жарко Видовић, командант, Мишо Павићевић, политички комесар, Будо Милићевић, заменик политичког комесара. Касније је за команданта одреда постављен Велимир Јакић, за политичког комесара Будо Милићевић, за заменика политичког комесара Гојко Друловић, а за заменика команданта Велимир Кнежевић.

У току марта 1942. године из дана у дан рећали су се напади непријатеља из гарнизона у Пљевљима, Прибоју, Пријепољу и Бијелом Пољу.

Тако је у другој половини марта непријатељ са четири колоне извршио напад из Пљеваља у правцу Вруље и Маоча. На правцу прве две колоне, које су се кретале ка Вруљи, налазио се милешевски батаљон, а на правцу друге две колоне, које су се кретале у правцу Маоча, налазили су се пренђански батаљон и дурмиторска чета. У току борбе те две колоне су се повукле према Матаругама, где су се спојиле са прве две колоне и продрле у правцу Вруље. Пошто су запалиле неколико кућа, школу и бившу жандармеријску станицу, вратиле су се у Пљевља.

Непријатељ је такође из Бијелог Поља вршио испаде према положајима који су били иакомак гарнизона и дуж комуникација. Нарочито су били под ударом положаји ЈБешница—Церово—Бандера—Бојиште. Положаји су често прелазили из руку у руке. Јачи напад из Бијелог Поља извели су берански и бјелопољски четници 23. марта. Четници су наступали у три правца. Оне који су се кретали ка Бандери сачекали су борци 1. бјелопољског батаљона и засули ручним бомбама са блиског одстојања. У тој борби истакао се Рашко Човић, а погинуо је водник Никодин Шћепановић. Батаљон је био принуђен да се повуче у правцу Чокрлија, али је касније у противнападу одбацио четнике преко Церова.

Четничке положаје на десној страни реке Володера, западно од Пљеваља, у Брвеници, Тикови, на Бјеловом брду и у Орљи напао је 3. пљеваљски батаљон 24. марта 1942. Напад је добро припремљен и четници су брзо напустили положаје.

Тај напад 3. пљеваљског батаљона искористили су 1. и 2. златарски и 2. пљеваљски батаљон, ноћу се приближили селу Саставцима и пред зору напали четнике у селу. После те брзе и невелике акције батаљони су се вратили на своје положаје око Пљеваља.

У другој половини марта 1. пљеваљски батаљон испољио је борбену активност у правцу села Црноборја, одакле је протерао четнике којима је командовао Бошко Лацман.

Око 600 Италијана заједно са четницима и муслиманском милицијом извршили су испад из Прибоја у правцу Прибојских Голеша, 25. марта 1942. Пљачкали су народ у селима кроз која су пролазили, потерали су сву стоку коју су нашли, а са собом су повели и неколико сељака као таоце. Између села Мартића и Калафатовића напао их је милешевски батаљон. Пошто је напад био изненадан, непријатељ се у паничном бекству разбежао на све стране остављајући опљачкану имовину. Батаљон је тада запленио више од 2000 пушчаних метака, 57 ручних бомби и другу војничку опрему. Италијани су у тој борби имали више од 20 мртвих и рањених.

У току марта 1942. године у сиољњем обезбеђењу италијанског гарнизона у Пљевљима налазиле су се четничке групе пљеваљског среза којима су командовали Јован Јеловац, Ратко Буровић, Богољуб Ирић, Бошко Топаловић, Бошко Јацмановић и други. У току 27. и 28. марта штаб Пљеваљског НОП одреда предузео је акцију чишћења терена од тих четничких група. У овој акцији су учествовали 1. и 3. пљеваљски ударни батаљон, пренђански батаљон и косаничка партизанска чета. Главни штаб за Санџак је наредио 2. пљеваљском и 1. златарском батаљону да садејствују овом нападу дејством у правцу Готовуше и Жидовића. Непријатељ је имао више од 20 мртвих, а партизани само 4 мртва.

Око 1500 Италијана и четника из Пљеваља су 30. марта извршили испад у правцу положаја 1. и 2. златарског и 2. пљеваљског батаљона. После кратке и врло оштре борбе у рејону села Готовуше непријатељ је на-теран на иовлачење.

Тих дана у селу Мијаковићима формиран је 4. пљеваљски батаљон. Одмах је посео положаје од Маоча до Матаруга, са обе стране реке Бехотине, да затвори правац од Пљеваља. Батаљон је заједно са 1. пљеваљским батаљоном успешно спречавао многе испаде које је непријатељ често предузимао на правцима Горње Село—Крушево—Драгаш—Омарић; Косаница—Црноборје—Влаховићи; Оџак—Зекавица—Коријен.

У правцу Бољанића, на положајима 2. пљеваљског и 2. златарског батаљона, Италијани и четници су 15. априла извршили испад из Пљеваља. Борба је трајала цео дан. Предвече су оба батаљона прешла у контра-напад и протерали непријатеља до Југова и Жидовића.

Војно-политичка ситуација у бјелополском срезу није се много разликовала од оне у пљеваљском. Према процени штаба Бјелополског НОП одреда, од 9. априла 1942. године, у Бијелом Пољу је било између 2.500 и 3.000 италијанских војника. Четничке јединице су се налазиле на прилазима Бијелом Пољу и Рибаревини.

Сем пет ударних батаљона (1, 2, 3, 4. и 5), у бјелополском срезу постојала су два позадинска батаљона и две чете. Јединице бјелополског среза водиле су оштре

борбе против четника од 16. до 20. априла. Штаб одреда донео је одлуку да се у Мночу и Добрињу ликвидирају четничке формације. Док је трајала борба против четника у тим селима, васојевићки четници под командом Павла Буришића извршили су продор према Шаховићима. Партизани су два дана водили борбу на линији Јабучно—Зелени До—Бојиште. Четници су протерани у правцу Бијелог Поља, претрпевши губитке од 27 мртвих, 6 рањених и 12 заробљених. Губици партизанских батаљона су износили: 6 погинулих и 8 рањених; међу погинулима био је и Милован Јелић командант 1. батаљона. Уместо њега за команданта је постављен Миливоје Томовић, који је после два дана погинуо такође у борби са четницима.

*

Упоредо са свакодневним борбама, на слободној територији између Лима и Таре одвијао се и веома интензиван политички рад од фебруара до краја маја 1942. Народ је све више прихватао борбу против окупатора и њихових сателита. Обласни комитет КП за Санџак распламсао је разне облике активности, при чему су народноослободилачки одбори имали посебну улогу и знатно доприносили да се народ све масовније укључује у борбу против окупатора и његових слугу. У јединственом фронту деловале су партијске и омладинске организације, Народни фронт, АФЖ и одељење за агитацију и пропаганду при Обласном комитету КП. Сем осталих активности, посебна пажња је била посвећена идеолошко-политичкој изградњи чланова КПЈ и СКОЈ-а, те су с тим у вези били формиран и курсеви за већи број чланова Партије и СКОЈ-а у Мојковцу, Шаховићима, Бујацима, Маочу и на Каменој Гори.

Партијске организације у јединицама су, поред рада унутар својих јединица, развијале борбени дух, другарство, неговале дисциплину и правилне односе према народу. То су често радиле у покрету, после борби. Одржавале су зборове, састанке и конференције са народом и на тај начин помагале да народ брже и боље схвати суштину народноослободилачке борбе. Парти-

занске јединице су иомагале позадинским политичким радницима, одборницима итд. При свему томе политички рад је посебно био усмерен на спречавање братоубилачке мржње коју је окупатор развијао на подручју Санцака.

Неуморним радом партијских и других организација, правилним односом партизанских јединица према народу, правилним радом народноослободилачких одбора створена је чврста међусобна веза, узајамно поверење и у великој мери све је то помогло да се избегне још веће крвопролиће између Муслимана и Срба.

Нешто је теже било у неким срезовима због изузетно бруталног деловања окупатора и његових помагача. На пример, у дежевском срезу, у првим месецима 1942. године, настао је још интензивнији прогон Јевреја, Срба и Црногораца. Сви су Јевреји (људи, жене и деца) у току марта 1942. транспортовани у Косовску Митровицу, а одатле, заједно са Јеврејима са Косова и из Македоније, спроведени на Сајмиште у Београд. Хапшење Јевреја помагала је албанска жандармерија, а у пљачки њихове имовине били су први. Настављена је бесомучна хајка против комуниста. Међутим, упоредо с тим и између окупатора и његових слугу заоштравала се борба за превласт у овом делу Санцака. У Новом Пазару и целом штавичком срезу учврстили су се Албанци. Ту је била њихова жандармерија, извршили су реформу школског и уопште просветног система, уведен је албански језик као једини службени, вршено је албанизирање Муслимана, чему су се они жестоко опирали.

С друге стране, недићевци су имали своју политику и своје аспирације. Из Нове Вароши, где се сместио 6. фебруара 1942. године, недићевско-четнички штаб стално је тражио од квислиншке власти у Београду да недићевско-четничке снаге уђу у Сјеницу. Међутим, на то нису пристајали ни Италијани, ни квислинзи Муслимани. Тако је Сјеница остала под италијанском управом. Нешто доцније Италијани су били принуђени да власт предају тзв. управном одбору који се ослањао на више хиљада наоружаних муслиманских милиционера.

Састанци између немачких, албанских и Недићевих представника одржавани су неколико пута како би се у дежевском и још неким срезовима увео ред. Немци су знали своје: њима је била потребна безбедност у том делу Санџака и то су сви морали да поштују.

Због свега тога партијским организацијама је било отежано деловање. У периоду март—април—мај 1942. године било је покушаја од Месног комитета КПЈ за Косовску Митровицу и МК за дежевски срез да оживе партијски рад у дежевском, штавичком и сјеничком срезу. Али ту је готово све остало само на покушају.

ДАНОНОБНЕ ИСЦРПЉУЈУНЕ БОРБЕ НА ТРОМЕБИ СРБИЈЕ, БОСНЕ И ЦРНЕ ГОРЕ

Свакодневне и свестране активности и нарастање партизанских снага у Санџаку, Црној Гори и Херцеговини; долазак Врховног штаба НОВЈ у источну Босну и продор 1. пролетерске бригаде на ту територију одакле су потиснути четници и створена слободна територија на тремеђи Црне Горе, Србије и Босне — задавали су велике бриге окупатору и у источној Босни и у Црној Гори, Херцеговини, Санџаку, Србији и у тзв. Независној Држави Хрватској. Зато је непријатељ тежио да заједничким снагама уништи партизанске јединице на поменим територијама. Тако је дошло до састанка представника оружаних снага Немачке, Италије и НДХ у Опатији 2. и 3. марта 1942. године, где је постигнут договор да операције против партизана почну 15. априла 1942. у источној Босни, а потом да се тежиште пренесе даље на подручје Хрватске.

Пошто су партизанске јединице у Санџаку, Црној Гори и Херцеговини непрекидно нарастале и стално изводиле борбене акције, Италијани су на тим територијама западали у све веће тешкоће. Због тога и нису могли на време да почну операције са свог сектора према источној Босни. Они су кренули у офанзиву тек 22. априла. Дивизија »Пустерија« заједно са четницима и

муслиманском милицијом кренула је из Пљеваља у правцу Бољанића и Чајнича. Непријатељ је бројао око 4000 војника.

Тим непријатељским снагама супротстављали су се 1. и 2. златарски и 2. пљеваљски батаљон — укупно око 350 бораца. Мада су имали мало муниције, нашн батаљони су успешно одолевали надмоћнијем непријатељу који је успео да уђе у Чајниче 23. априла, око 16 часова, али тек пошто су му пристигла појачања из Пљеваља. Од Чајнича су непријатељеве снаге наставиле покрет ка Горажду, с тим што су иеке своје јединице оставиле на Метаљци, Чајничу и Бољанићима.

Други и 3. пљеваљски и 2. златарски батаљон добили су задатак да спрече непријатељу продор низ реку Кехотину у Фочу. Први златарски батаљон је имао задатак да из села Поникве (јужно од Чајнича) прати кретање непријатеља и да координира акције са 2. пролетерском бригадом која је дејствовала на правцу Ивсар—Козара—Чајниче. На простору Градац—Косаница, на левој обали Нехотије, налазили су се 1. и 4. пљеваљски батаљон ради спречавања продора непријатеља на ту страну.

Јединице Бјелопољског одреда су у том времену непрекидно водиле борбе против четника у околини Бијелог Поља (види прилог број 1).

Пошто се део италијанских јединица, стационираних у Пљевљима, ангажовао у операцијама у правцу источне Босне, Италијани нису имали довољно јединица за офанзивне операције у Санцаку и Црној Гори. Због тога су се све више ослањали на четнике и муслиманску милицију из Санцака и на четничко-недићевске јединице из Србије.

Према плану команде санчачког четничког корпуса, тај корпус је имао задатак да наступа од Пријеполја преко Камене Горе ка Шаховићима, где је требало да се повеже са четницима Павла Буришића. Они би одатле заједнички наставили борбу против партизана у Санцаку. Да би остварили тај план, мајор Глишић и капетан Игњатовић су из Нове Вароши отпутовали на договор са командантом дивизије »Пустерија« генералом

Бованијем Еспозитом, који се, на инсистирање Павла Буришића, већ био сложио да четничко-недићевске групе под командом Глишића пређу на леву страну Лима. После обављеног разговора у Пљевљима, Глишић и Игњатовић су продужили пут за Бијело Поље да се договоре с Павлом Буришићем.

Иначе, Буришићеви четници су 4. маја од Колашина преко Бјелашице и Раките извршили напад у правцу Мојковца и око подне ушли у ту варош. Сутрадан је Бјелопољски одред водио огорчене борбе да би поново заузео Мојковац, али им то није пошло за руком пошто је четницима у Мојковцу стигло појачање.

Главни штаб је на положаје испред Мојковца послао и милешевски батаљон. Стигли су ту и чланови Главног штаба Миле Перуничих и Бошко Буричкових. У резерви је био 4. пљеваљски батаљон у рејону Крушице и Вашкова. Напад на четнике који је почео 8. маја у 2.30 часова није успео, јер нису у исто време напад почеле све јединице (командири неких јединица погрешно су разумели када је одређен дан и час напада).

Сутрадан су црногорске јединице извршиле напад са десне стране Таре и после жестоке борбе, 10. маја, четници су се повукли у правцу Колашина.

Док су јединице којима је командовао Главни штаб за Санџак водиле борбе око Бијелог Поља и Мојковца, четничко-недићевске јединице стигле су у Пријепоље из правца Нове Вароши и 9. маја прешле на леву страну Лима. Намеравале суда изврше свој раније добијени задатак — да нападну на партизана на слободној територији, од Јабукe у правцу Камене Горе и Коврена.

Пошто су Буришићеви четници претрпели пораз код Мојковца, Буришић је тражио од мајора Глишића да се део новодошлих четника пребаци у рејон Бијелог Поља. Глишић је то и учинио, те се групација од око 800 четника пребацила у села Недакусе, Ракоње и Крушево. Било је то 10. и 11. маја. Други део својих снага, којима су командовали Никола Бојовић и Никола Кијановић, Глишић је 12. маја оријентисао ка Каменој Гори.

Први пљеваљски и милешевски батаљон извршили су напад на четнике у Колашину 16. маја у 1.45 часова. За време напада на Колашин Бјелопољски одред је имао задатак да чврсто држи положаје на линији Пржиште—Медено гувно—Развршје—Слијепач мост—Јабучно—Градина како би затворио правце ка Мојковцу, Церу и Шаховићима.

Напад на Колашин завршио се неуспехом првенствено због тога што су борци били преморени дотадашњим вишедневним борбама и покретима.

Четници које су водили Никола Кијановић и Никола Бојовић надирали су 15. маја 1942. ка Каменој Гори, а пљеваљски четници од села Отиловића ка селу Обардама. Њима се супротставио 2. златарски батаљон и једна десетина из милешевске чете. Рано изјутра 16. маја четници су били изненађени нападом 2. златарског батаљона. Нешто касније стигао је и 4. пљеваљскн батаљон који је из марша ушао у борбу. Снажан јуриш наших батаљона натерао је четнике у панично бекство.

Главни штаб за Сантдак је још половином маја 1942. закључио да је један од праваца напада непријатеља усмерен од Бијелог Поља ка Мојковцу, а други долином Јима од Пријепоља ка Каменој Гори и Шаховићима. Непријатељ је намеравао да пресече слободну територију. Зато је Главни штаб благовремено наредио 1. златарском и 2. пљеваљском батаљону да се преместе ближе Каменој Гори.

Када су се четници које су водили Кијановић и Бојовић нешто средили и када им је као појачање стигао Пожешки четнички одред, поново су 21. маја пошли да освоје Камену Гору. Сутрадан је дошло до жестоке борбе између четника и 2. и 4. пљеваљског и 1. и 2. златарског батаљона. Четници су се повукли до Пријепоља. У тој борби имали су 30 мртвих. И наши батаљони су имали 11 погинулих и 5 рањених. Поново прикупљени четници Бојовића и Кијановића су се заједно са одредом мајора Баћовића камионима пребацили од Пријепоља до Бродарева, а одатле наставили покрет ка Коврену.

У тако тешкој ситуацији, насталој у току треће офанзиве, 23. маја одржан је заједнички састанак Обласног комитета КП за Санџак и Главног штаба за Санџак у Маочу — источно од Пљеваља. (Том састанку претходило је саветовање одржано под руководством друга Тита на Црном језеру код Жабљака. На саветовању су били и Воја Јтековић, члан Обласног комитета, и Велимир Јакић, командант Пљеваљског НОП одреда. Тада је речено да ће највероватније доћи до повлачења партизанских снага из Санџака, Црне Горе и Херцеговине у правцу западне Босне). На састанку Обласног комитета и Главног штаба донета је одлука да се са бјелопољског сектора повуку све јединице према Маочу, Барицама, Косаници и даље према Тари, држећи чврсту везу са партизанским јединицама на левој страни реке. Одлучено је да се из два златарска батаљона одабере 50 бораца који ће се под руководством Момира Бошковића и Слободана Никачевића вратити на десну страну Лима и тамо политички деловати и изводити борбене акције. Од осталих бораца два златарска батаљона формиран је један батаљон. Такође је одлучено да у Санџаку остану среска руководства КП за бјелопољски, пљеваљски и милешевски срез и изван број чланова КП и СКОЈ-а који ће политички деловати на терену. Одлучено је да остане и Обласни комитет КПЈ за Санџак. За секретара Обласног комитета одређен је Мишо Цветковић, дотадашњи организациони секретар истог комитета, а за организационог секретара Данило Кнежевић, дотадашњи секретар Обласног комитета СКОЈ-а.

У духу донете одлуке Бјелопољски НОП одред благовремено се повукао са угрожене просторије, тако да су његове јединице 25. маја увече већ биле на просторији Косаница—Глибаћи, а то значи да су биле ван опасности да их четничко-недићевске и италијанске снаге опколе.

Док су четници од Мојковца и Бијелог Поља журили да опколе део партизанских снага, Италијани су

25. маја настављали офанзивна дејства из правца Пљеваља према Мељаку. Са италијанским јединицама наступали су четници. У току ове офанзиве Италијани су попалили Драгаше, Горње село, Крушево, Косаницу, Лађане, Мељак, Глибаће и друга села. Оштре борбе су вођене 28. маја на Косаници и Глибаћима. Непријатељ је претрпео тешке губитке. Међутим, и наше јединице су трпеле губитке, највише милешевски батаљон. Тада су погинули и командант тог батаљона Добрица Баковић и командир чете Стево Пејовић.

Због надмоћности непријатеља, замора наших снага, недостатка муниције и хране наше јединице су морале да се повлаче преко Глибаћа. На западној страни села су заноћиле.

Узалуд је сутрадан непријатељ покушавао да потисне наше јединице са положаја изнад Глибача. Тек предвече Главни штаб је наредио да се повлаче у правцу села Бобова. Златарски батаљон је био у улози заштитнице.

Лево од златарског батаљона налазио се 3. пљеваљски батаљон којег је штаб Пљеваљског одреда послао да затвори прелаз италијанској колони која се кретала преко Црвеног ждрела на планини Љубишњи. Непријатељ је тек 31. маја наступао преко планине. Напао је батаљон и одбацио га са положаја. Батаљон је претрпео веће губитке и повукао се такође у правцу села Глибаћа. Тако су се све партизанске снаге из Санцака почетком јуна 1942. године нашле на просторији Глибаћи—Шћепан Поље.

Партизански одреди и батаљони су без одмора и под врло тешким условима водили тешке борбе за одбрану слободне територије. Јединице су оскудевале у муницији, храни, а биле су слабо обучене и обуване. Услед тешких и исцрпљујућих борби, оскудице у много чему, а поврх свега услед тешке ситуације у Црној Гори, западној Србији и источној Босни и Херцеговини, а притиснути јаким снагама италијанских трупа које су дејствовале концентрично — партизанске јединице су морале да се повлаче из Санцака у Босну.

ФОРМИРАЊЕ 3. ПРОЛЕТЕРСКЕ (САНЦАЧКЕ) БРИГАДЕ

У тако тешкој ситуацији врховни командант, друг Тито, одлучио је да се од санџачких ударних батаљона оснује једна пролетерска ударна бригада, а да се на окупираној територији оставе мање групе партизана и партијски активисти.

Партизанске јединице у Санџаку су се храбро бориле за време непријатељеве офанзиве на слободну територију, јер су иза себе имале већ солидно борбено искуство, идејно-политички рад у њима је био интензиван, те су многи борци идејно и политички сазревали. Сем тога, у јединицама је био знатан број чланова КПЈ и СКОЈ-а. Ипак, било је и оних који нису били довољно припремљени, те су се враћали својим породицама. С друге стране, јединице су претрпеле и губитке у борбама. Зато су након одлуке Врховног команданта о формирању бригада од Пљеваљског и Бјелопољског одреда формирана по два ударна батаљона. Од тих батаљона и од златарског батаљона формирана је 5. јуна 1941 године 3. пролетерска народноослободилачка ударна бригада.

Дакле, бригада је у строју имала пет батаљона: златарски као први — 206 бораца; пљеваљски као други — 170 бораца; милешевско-бјелопољски као трећи — 164 бораца; бјелопољски као четврти — 191 борац; пљеваљски као пети батаљон бригадае — 144 бораца. Бригада је још имала штаб и приштапске јединице у којима је било 83 бораца. Укупно је имала 950 бораца и руководиоца.⁶

Штаб бригадае и штабови батаљона на дан формирања имали су следећи састав: штаб бригадае сачињавали су⁷ Владимир Кнежевић Волоћа, командант; Владимир Јакић, политички комесар; Воја Лековић, заменик политичког комесара; Рифат Бурџовић Тршо, за-

6 Жарко В'довић: »ТРЕЋА ПРОЛЕГЕРСКА БРИГАДА«, стр. 15, НИЗ, Београд 1972.

7 ТРЕЋА ПРОЛЕТЕРСКА САНЦАЧКА БРИГАДА, Зборник сећања, 2. књига, стр. 407, Београд 1970.

Народни херој ВЕЛИМИР ЈА-
КИЋ, командант 3. пролетерске
бригаде од 3. октобра 1912.
Умро октобра 1946.

ЈЕВСТАТИЈЕ КА АМАГ н, ^ЧИЋ, прота, референт за приволазну
ееру и СЕИД МУСИЋ, хоџа, референт за исламску вероисповест
у 3. бригади

меник политичког комесара од 10. јуна 1942. (на место Воје Јтековића); Миле Перуничкић, заменик команданта; Ратко Мартиновић, начелник штаба. У политодјелу бригаде били су: Живојин Степановић Жиле, руководи-лац политодјела; Мирко Нуковић, Мирко Милојковић, руководилац СКОЈ-а у бригади; Јован Поповић, др Душан Недељковић, Владета Петровић Шепо, Мијат Вуле-тић интендант бригаде; др Дејан Поповић, референт санитета, лекар у бригадном санитету Јудита Аларгић, политички комесар бригадног санитета, Мијат Томи-чић, заменик интенданта; Жугић Владимир, судија бри-гадног суда.

За верске референте у бригади постављени су Јев-статије Караматијевић — за православну и Сеид Мусић за муслиманску вероисповест.

Штаб 1. батаљона (златарски): Момир Пуцаревић, командант, Гојко Друловић, политички комесар, Че-домир Друловић Чедо, заменик команданта, Јездимир Ловић Јездо, заменик политичког комесара, Јован Грбо-вић Јово, политички комесар од половине јуна исте године, када је Гојко отишао у пљеваљски батаљон, Вуко Мичијевић, интендант, Љубица Пурић Љуба, се-кретар СКОЈ-а, Драгиша Пајевић Пајкан, референт са-нитета.

Штаб 2. батаљона (пљеваљски): Љубомир Медени-ца Љубо, командант, Мирко Пајатовић, политички ко-месар, Мишо Павићевић, заменик политичког комесара, Мирко Старчевић, члан суда при штабу бригаде и за-меник комесара батаљона, Радоје Зорић Рацо, интен-дант, Милија Шћепановић, референт санитета.

Штаб 3. батаљона (милешевско-бјелопољски): Жар-ко Видовић, командант, Живко Жижић, политички ко-месар, Велибор Љујић, заменик политичког комесара, Радомир Јанкетић, заменик команданта, Раде Рудић ин-тендант, Милена Стојадиновић, референт санитета.

Штаб 4. батаљона (бјелопољски): Радисав Луковић, командант (дезертирао између 2. и 3. августа из Шуице и после доласка у родно место отишао у четнике), Ве-селин Булатовић, политички комесар, Велимир Пешић,

ЦЈтаб 2. батаљона 3. пролетерске бригаде са групом бораца у Маочу код Пљеваља 1943.

заменик политичког комесара, Томаш Жижић, заменик команданта, Илија Булатовић, интендант, Спасоје Журић, заменик интенданта, Божо Митровић референт санитета.

Штаб 5. батаљона (пљеваљски): Велимир Кнежевић, командант, Данило Јауковић, политички комесар, Владимир Дамјановић Владо, заменик политичког комесара, Будимир Милићевић Будо, заменик команданта, Слободан Грбовић Слобо, интендант, Лепосава Добричанин, референт санитета.

Разуме се, овај састав се у току рата мењао, нарочито после пете непријатељеве офанзиве, када је велики број бораца и руководиоца изгинуо. С друге стране, када су формиране 4. ударна санџачка бригада и друге нове јединице у Санџаку, одређивани су другови из 3. бригаде као командни кадар новоформираних јединица. Из треће су одређивани кадрови и за рад на терену. Тако се у бригади, приликом њеног уласка у састав 37.

дивизије, иашло мало оних који су били на руководећим положајима приликом формирања бригаде. Долазили су млади руководиоци који су стасали у борбама и током партијско-политичког рада. Бригада је до уласка у 37. дивизију превалила велики борбени пут: најпре је водила борбе на тремећи Санџака, Босне и Црне Горе; потом је била у саставу групе пролетерских бригада које су 24. јуна 1942. кренуле у поход у Босанску крајину; учествовала је у ослобађању Брадине, Прозора, Шујице, Ливна, Мркоњић-Града, Јајца, Котор-Вароши, Пљеваља, Бијелог Поља, Пријепоља; била је у заштитници у току четврте и пете офанзиве.

У бригади су били Срби, Црногорци, Муслимани и Хрвати, тако да је и по свом саставу била бригада братства и јединства. Трећа пролетерска бригада је најпре била у саставу 1. пролетерске дивизије која је формирана 1. новембра 1942. У њеном саставу је остала до пете непријатељеве офанзиве, када је прешла у састав 3. дивизије и остала до краја пете офанзиве. Неко време, после битке на Сутјесци, била је у саставу 2. дивизије. После пријепољске битке била је под непосредном командом Главног штаба за Санџак све до формирања 37. дивизије, када је ушла у њен састав и остала до краја рата.

Бригада је одликована Орденом народног хероја, Орденом народног ослобођења, Орденом братства и јединства са златним венцем.

Од дана формирања па до краја рата њени борци су били већином млади људи између 18 и 30 година. Само мањи број бораца прелазио је доњу и горњу границу. Политичка и борбена зрелост била је на завидној висини, јер су до формирања бригаде руководиоци и борци стекли велико политичко и војничко искуство у току претходног рада и борби. За све време рата била је позната и по коректном односу према народу. Била је то бригада политичке зрелости и моралне чврстине. Већ половином 1942. године трећина њеног борачког састава била је учлањена у КПЈ и СКОЈ.

БР. 75

ИЗВЕШТЉ ЗАМЕНИКА ПОЛИТИЧКОГ КОМЕСАРА ДРУГОГ
ЗЛАТАРСКОГ БАТАЉОНА ОД 6. МАЈА 1942. О БРОЈНОМ
СТАЊУ И РАДУ ПАРТИЈСКЕ И СКОЈЕВСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ¹

Извештај о раду парт. организације у II Златарском
батаљону² од 10. априла 1942. г. до 6. маја 1942. г.

Ч л а н о в и

	1. чета	2. чета	3. чета	Свега
мушких	7	10	11	28
жена	1	1	—	2
сељака	6	4	6	16
радника	1	3	3	7
ђака	1	4	2	7
правосл.	8	10	11	29
муслим.	—	1	—	1
приновљених	—	2	—	2
Свега чл.	8	11	11	30

Сви чланови су млади. Већином им недостаје теоријско знање и смисао за организацију. У борби су сви

¹ Оригинал, писан руком, ћирилицом, налази се у Архиву ЦК СКЈ под рег. бр. 977/1X, 5—9 (42).

² Види док. бр. 64, напомечу бр. 2.

храбри, али у раду су иеактивни, не због тога што неће, већ што не умеју, због тога се не осећа живот Партије, рад Партије и због тога партија још не иступа као организациона целина, већ се осећа рад појединаца више. Старији чланови (мислим на године старости), сељаци, склони су да направе понеки иступ, кад је у питању конспирација и ракија. Оданост је врло развијена.

Кандидати

	1. чета	2. чета	3. чета	Свега
мушких	5	5	5	15
жена	—	—	2	2
радника	2	4	1	7
сељака	3	—	5	8
ђака	—	1	1	2
правосл.	5	3	7	15
муслим.	—	2	—	2
принов.	2	1	—	3
Свега канд.	5	5	7	17

Кандидати се нарочито примећују у борби. Скоро сви су радници и сељаци. У науку се не разумеју, те се због тога с њима ради нарочито на пољу теорије. Имамо два скроз неписмена. Одржавају се радни и теоријски часови. На њима се ради:

1. час: Значај и примања за кандидата, особине комуниста.
2. час: Организација Партије, опширно о особинама комуниста.
3. час: О улози Ком. партије и у нар. осл. борби.
4. час: Вишак вредности и експлоатација радника и сељака.
5. час: Држање пред класним непријатељем.
6. час: Партијност и будност.
7. час: Данашња народноосл. борба и период грађанског рата.

Давати им да читају, иостављати им задатке, контролисати им и лични живот. Сви партијци не могу да воде кандидате. Због тога извесни другови који умеју да воде канд. имају као сектор рада само вођење кандидата. Да ли је то погрешно?

Рад у јединицама

Одржано састанака парт. организација				
	1. чета	2. чета	3. чета	Белија при штабу
радних	4	2	4	1
теоријских	2	2	1	2
Свега	6	4	5	3

У јединицама се прораћивало			
1. чета	2. чета	3. чета	Белија при штабу
1) Историја СКП(б) 2) Ком. партија и ко су све савезници окупатора 3) Народноослободилачка борба и организационо питање Партије	1)Историја СКП(б) 2) Н. О. борба и организационо питање Партије	Теорија Партије	1) Друштвени развистак 2) Теорија Партије

Рад у четама

Одржано	1. чета	2. чета	3. чета
конференција	1	2	—
полит. конф.	16	10	—
предавања	4	1	2

Рад на терену

Одржано	1. чета	2. чета	3. чета	Свега
конферен.	5	1	4	10
сијела	1	–	3	4

Бат. комитет одржао један састанак 25-IV-42. где је подељен рад по секторима:

- 1) партијски сектор
- 2) омладински сектор
- 3) политички сектор
- 4) културно-просветни рад
- 5) економски
- 6) хигијена.

Одговорни другови подносе извештај о раду на својем сектору.

Бројно стање на лицу места 117.
 Организованих на лицу места 102.
 Неорганизованих на лицу места 15.

Другови који су у расходу дуже времена код Гл. штаба [за Санџак] и у болници, са којима немамо прилику да радимо, а нису организовани: 12.

Скојевци

	1. чета	2. чета	3. чета	Свега
мушких	14	16	18	48
жена	3	2	2	7
сељака	10	8	14	32
радника	3	7	5	15
ђака	4	3	1	8
правосл.	16	17	20	53
муслим.	1	1	–	2
принов.	1	–	–	1
Свега ск.	17	18	20	55

Скојевци су међу најбољим војницима. Увек се у борби истичу, али слабо раде у организацији. Један друг кад је видео да је погођен непријатељским куршумом тако да није могао даље, рекао је друговима који су одступали: »Другови, узмите пушку, да не падне разбојницима«. Други је бос (ранији слуга), без опанака и чарапа, учествовао у борби и читав километар јурио далеко од борбене линије да ухвати рањеног четника. Има пуно дивних примера њихове борбености. Постоје активи по водовима од по 10 чланова и бат. комитет од одговорних по четама у бат. ком. и по двојица најбољих из чета. Свега 10. За последњих месец дана четворица су из СКОЈ-а примљени за кандидате. — Тешкоће у раду су покрети и борбе скоро свакодневне (али се они баш ту челиче) и неискуство другова партијаца у раду.

Дајте нам упутства, савете, контролу и материјала. Приметио сам да ми не добијамо неки парт. материјал који добијају други бат., рецимо Први златарски бат. То ви сигурно заборавите или нам га неко не донесе. Другови, поведите рачуна да добијемо сваки расположиви материјал и упутство, јер нам је свако словце добродошло и драгоцено.

Питаћемо, тражићемо и досадићемо. Слаћу чешће извештаје по могућству.

6. мај 1942. г.

Положај

Зам. политкома II Зл. бат.
Милојко Друловић

У бригади је био развијен богат политички и културно-забавни живот.⁸

8 Зборник, том IX, књ. 1, док. 126, стр. 468.

Из извештаја руководиоца СКОЈ-а 3. пролетерске бригаде о раду од 15. јула до 20. августа 1942.

»Наша бригада ушла је у Прозор 14. јула, ту смо одмах издали први број младог борца«. . . У Прозору смо одржали саветовање СКОЈ-а . . . Дев ж ред је био: 1) Политичка ситуација, 2) Извештај о раду, 3) Задаци СКОЈ-а, 4) Евеитуалије . . . После овог саста ка одржали смо саста ак одговорних другова за културни рад по батаљонима . . . Други батаљон је приредио културну приредбу у Прозору на којој је присуствовало поред Прозорске чете и око 80 грађана . . .

По доласку наше бригаде из Прозора, наши батаљони су одржали низ приредби за време покрета. Први батаљон у пролазу одржао је приредбу у Равнама, Рилићу, Горњем Маловану и Доњем Маловану. Други је одржао приредбу у Шуици ..

Доласком наше бригаде у Пролог одржао сам састанке са свим батаљонским руководиоцима СКОЈ-а ... На тим састанцима поставили смо плански рад за недељу дана и то: одожавање редовних састанака актива, батаљонска конференција СКОЈ-а, васпитне редовне састанке, скупни рад по мањим групама, усмече новине са темом: Како је дошло до покоља Срба у Хрватској и ко је крив за то. Забавчо вече као и редовне пробе за културне приредбе, издавање зидних односно логорских новина. Тај план је углавином испуњен сем мањих изузетака ... Гостовали смо код другова Далматинаца са програмом који је успешно приказан. Сусрет је био врло срдчан ...

У Прологу смо издали трећи број »Младог борца«. Од 15. јула до 20. августа СКОЈ је предложио за Партију 20 омладинца који су примљени за кандидате. СКОЈ се све више осећао као организација и дисциплина омладинаца све више расте ...

Смрт фашизму — Слобода народу!

1942. г.

Поздрав

(Оп. аутора: Мирко Милојевић)

Мирко (мали)«

Из извештаја заменика политичког комесара 3. пролетерске бригаде од 30. августа 1942. о стању и раду партијске организације.

»Прва партијска конференција одржана је у селу Градницама у току јуна 1942. године одмах после формирања 3. пролетерске и у току припрема покрета бригаде за централну и западну Босну. После тога, кад су прошла два месеца покрета и борби ...

1) Партијски живот у већини партијских организација је нормализован. Партијске организације су са нешто изузетка делале нормално, разумије се узимајући у обзир тешкоће живота приликом покрета ...

Све организације постављају план свог рада ... Чланови Партије су заиста стекли доста искустава за тај рад и прилично се осамосталили ...

2) Политички рад по батаљонима се спроводи доста добро ...

3) Војничком оспособљавању наших партизана партијске организације су покључиле доста пажње. На свим састанцима ћелија и бироа, као и на партијским конференцијама, војничком оспособљавању партизана поклањала се дужна пажња. У ћелијама другови командири су одговорни за војнички рад. На сваком састанку они подносе извештаје о раду и приједлозима за даљи рад ...

4) Рад скојевских организација постављен је доста добро. СКОЈ је обухватио готово све младе партизаче. Партијске организације поклањају доста пажње скојевским организацијама ...

Данас у бригади имамо 218 чланова Партије, 44 кандидата ..

Борбеност и морал партизана је добар ... На нашу бригаду се може рачунати и за најтеже акције«.

(Оп. аутора: Рифат Бурџовић)

Тршо«

ЧЕТНИЧКО ДИВЉАЊЕ НАКОН ОДЛАСКА 3. БРИГАДЕ
ИЗ САНЦАКА

После повлачења 3. пролетерске бригаде у Босну Санцак је остао без већих партизанских јединица, те је тако и НОП на тој територији запао у врло тешку ситуацију. Окупатор је после офанзиве био изузетно окрутан према становништву, нарочито према онима који су помагали паргизаску војску. Хапсио је и одводио људе у логоре, стрељао. Окупатор је 27. маја 1942. сазвао одбор својих најбољих помагача међу домаћим издајницима. Изабрана је квислиншка власт — тзв. Национални комитет за пљеваљски срез. Главни задатак му је био да води борбу против комуниста до коначног истребљења.

На крају офанзиве четничке јединице су се размилеле по селима бивше слободне територије у пљеваљском, милешевском и нововарошком срезу. Четници, муслиманска милиција и албанска жандармерија завели су суров терор. На све стране су пљачкали и палили партизанске куће, хапсили, затварали, стрељали припаднике и симпатизере НОП-а.

У дежевском и штавичком срезу, укључујући и Нови Пазар, муслиманска милиција и албанска жандармерија су заједно са Немцима прогонили и убијали народ у овом крају. Ове јединице служиле су окупатору за тзв. шуц-полицију и за диверзантске групе. Четници су, с времена на време, упадали у села тих срезова, палили и пљачкали муслиманске куће, а муслиманска милиција и албанска жандармерија је то радила у српским селима.

Када је Санцак остао без већих партизанских јединица, четници из Црне Горе и Србије су то искористили, те су од 30. новембра до 2. децембра 1942. године одржали састанке у Шаховићима, где су потврдили своју решеност да униште Муслимане. То им је постао први задатак. Одмах после тог састанка четници су, под командом Павла Буришића, запалили 33 муслиманска села у бјелопољском срезу, 5. и 6. јануара 1943. убили 400 људи и 1000 жена, старца и деце.

Од 5. до 7. фебруара 1943, заједно са источнбосанским четницима, извршили су злочин и у западном Санцаку (у пљеваљском и прибојском срезу и југоисточној Босни, чајничком и фочанском срезу), где су убили око 1.200 одраслих и наоружаних Муслимана, 8.000 жена, деце и старца (захваљујући развоју НОП-а и раду партијских организација, многа муслиманска чељад, нарочито жене, старци и деца, избегла су четничку каму склонивши се под кров српских и црногорских породица).

У рано пролеће, после многобројних злочина у 1943. години, четници Драже Михаиловића су почели да спроводе општу мобилизацију с намером да ојачају своје јединице које су се припремале за одлазак на Неретву ради спречавања продирања НОВЈ. Мобилизација је спровођена под терором четничких команди и њихових патрола, које су и присилно доводиле људе у четничке команде.

Упркос страшном терору и великим губицима, а захваљујући подршци народа, у Санцаку се све до повраћа јединица НОВ из Босне, у пролеће 1943, одржало око 200 партизана, већином чланова Партије и СКОЈ-а, партијски комитети и Обласни комитет КПЈ за Санцак.

Партијске организације и партизанске групе оцрпале су чврсте везе са народом у тим најтежим цанима у Санцаку, развијајући политички рац и разбијајући лалсну непријатељску пропаганду која је у то време била срачуната на »цоказивање« како су партизани уништени у току послецње офанзиве. Истина, партијске организације и герилске групе ни политичким рацом на терену нису успеле да спрече четничку мобилизацију, али је она у великој мери била умањена. У речове четника је унесена цеморализација и нецисциплина. С друге стране, каца су се враћали са Неретве, разбијени и незацовољни, били су по групама разоружавани оц герилских партизанских група или су и сами бацали оружје и бежали својим кућама.

После годину цана борби, које је воцила ван Санћака, бригаца се вратила на ту територију априла 1943. Трећа пролетерска бригаца је била у саставу 1. проле-

Мај 1943. негде у Санџаку — приредба за борце 3. пролетерске бригаде

терске дивизије. После четврте непријатељске офанзиве 1. и 2. дивизија су у заштитници групе дивизија и рањеника. Оне су успешно форсирале реку Дрину и избиле на широку просторију између Дрине, Таре и Лима. Прва пролетерска дивизија је избила на Лим и Лепешницу, где се припремала за напад на Мојковац и Бијело Поље.

Доласком 1. пролетерске дивизије створени су повољни услови за понован полет НОП-а у Санџаку. Народ је са великим одушевљењем прихватио борце 1. пролетерске дивизије. Она се на том терену за кратко време попунила новим борцима, нарочито 3. пролетерска бригада која је 15. маја имала око 900 бораца. Поново су на ослобођеној територији успостављени месни, општински и срески НОО, команде места ...

На тој територији био је и Врховни штаб НОВ и ПОЈ. У западном делу Санџака налазиле су се 3. далматинска бригада и 7. баијска дивизија и партизанска болница са око 3000 рањеника и болесника.

Поновни снажан полет народноослободилачке борбе у том делу Санцака ирекинула је пета непријатељска офанзива, која је захватила и већи део Санцака. Ту је 3. пролетерска бригада 15. маја почела да води тешке борбе против немачког 724. ловачког пука, бугарског 61. пука, делова италијанске дивизије »Тауринензе« и санчачких четника. Бранећи се на узастопним положајима под притиском неупоредиво бројнијих непријатељских снага, она се 29. и 30. маја повукла на леву обалу Таре и са положаја на Дурмитору пружала жилав отпор јединицама 1. брдске немачке дивизије. Према наређењу Врховног штаба 3. јуна је ушла у састав 3. ударне дивизије. Задатак дивизије је био да штити Централну болницу.

Пробијајући се из непријатељског обруча, дивизија је разбијена 13. јуна 1943. на Сутјесци, када је погинуо и њен легендарни командант Сава Ковачевић. Трећа бригада је у бици на Сутјесци претрпела велике губитке: 282 погинула борца и руководиоца, међу којима је био и комесар бригаде Божо Милетић и заменик команданта бригаде Мома Станојловић. Рањених, изнемоглих, болесних било је много више и они су се са главнином бригаде по групама пробијали ка Санцаку и у правцу источне Босне.

За 3. бригаду то су биле најтеже борбе које је водила у току НОБ-а. У историјској бици на Сутјесци бригада је храбро и до краја извршила задатак. Борци су после битке били исцрпљени, али су се до августа опоравили, прикупили и поново отпочели борбе на територији Санцака. Партијска организација је у току августа 1943. обновила свој рад на територији западног дела Санцака и у прикупљеним деловима бригаде.

После битке на Сутјесци у Санцаку су се задржале јаке окупаторске снаге: делови 118. немачке ловачке дивизије, италијанска дивизија »Тауринензе« и делови дивизије »Венеција«, те делови бугарске 24. дивизије, муслиманска милиција и албанска жандармерија. Оне су се неко време одмарале и уједно по селима вршиле злочине. Четници су се дали у хајку за рањеним и из-

немоглим партизанима, па су успели да тога лета убију око 100 бораца 3. пролетерске бригаде и сарадника НОП-а.

Немци су успели да у првој половини 1943. мобилишу неколико стотина Муслимана који су у току 1943. и 1944. завршили војну обуку у Немачкој и Француској, а затим сврстани у 13. СС дивизију и 21. СС дивизију »Скендербег«. Ове дивизије су ратовале на источном и западном фронту, а потом у Босни, Санџаку, Црној Гори и Србији где су вршиле стравичне злочине над становништвом крајева кроз које су пролазили. Поред тих јединица, Немци су у Санџаку створили »шуц-полицију« у којој су биле санџачке усташе (то су били школовани немачки агенти и диверзанти који су као познаваоци језика, људи и терена добро служили Немцима).

До јесени 1943. Немци су успели да мобилишу и доведу у Санџак и око 3000 четника из Црне Горе, Санџака, Србије и источне Босне с циљем да ту територију претворе у војну и политичку базу у борби против НОП-а. У исто време окупатор је повлачио своје снаге из Санџака, а власт је предао четницима: у Новој Вароши, Пријепољу, Бијелом Пољу. У септембру Немци су повукли 118. дивизију, а Пљевља су предали муслиманској милицији.

После крвавих борби и страховитих злочина окупатора, у току пете офанзиве и после ње требало је доста труда и напора да се народ опорави. Нарочито је било важно повратити поверење у неуништивост Народноослободилачке војске, јер је непријатељ, после битке на Сутјесци, ширио вести да је наша војска уништена заједно са Врховним штабом. У тим гласинама предњачили су четници и муслиманска милиција. Упркос тим лажима и врло тешким условима отпочело је прикупљање тек опорављених бораца 3. пролетерске бригаде који су успели да се пробију из кањона Сутјеске.

Већ у току јула 1943. ти делови бригаде почињу активна борбена дејства. Повезани са герилским групама на терену, држећи чврсте везе са њима и добро

усклађеним дејствима одмах су иостизали уснехе. На несрећу златарска герила тих је дана изгубила свог руководиоца Слободана Никачевића у борби против четника, а погинуо је и секретар Обласног комитета за Санџак Јездимир Ловић.

*Народни херој ЈЕЗДИМИР
ЛОВИЋ, помоћник политичког
комесара 1. златарског батаљо-
на, заменик комесара 3. проле-
терске бригаде и секретар Обла-
сног комитета за Санџак. Поги-
нуо средином 1943 у с. Крупице
код Пљеваља*

ФОРМИРАЊЕ 4. САНѢАЧКЕ БРИГАДЕ УОЧИ ПРИЈЕПОЉСКЕ ТРАГЕДИЈЕ

Пошто су наше јединице пробиле непријатељев обруч на Сутјесци и кренуле у источну Босну, Врховни штаб је одржао саветовање у току јула 1943. Анализирана је војно-политичка ситуација и стање на нашем и савезничким ратиштима. Констатовано је да се на целој територији Југославије непријатељу наносе велики губици и да Црвена армија незадрживо наступа ка западу. На источном фронту Немци полако али сигурно губе тло под ногама и трпе велике губитке. Речено је да је фашистички режим у Италији близу слома. После

тако процењене ситуације закључено је да предстоје значајни догађаји који не би смели да изненаде Народноослободилачку војску.

Очекујући брзу капитулацију Италије, неке јединице НОВЈ су биле усмерене ближе италијанским гарнизонима (7. банијска дивизија на Банију, 1. далматинска у Далмацију, 14. и 15. словеначка дивизија у шири рејон Љубљане, 1. пролетерска дивизија, без 1. бригаде, у западну Босну). Задатак 1. хрватског корпуса и 13. дивизије био је да активним дејствима на Кордуну, у Лици и Горском котару не дозволе продор Немаца на јадранску обалу. Врховни штаб је јединице 2. пролетерске дивизије оријентисао у правцу Херцеговине, Црне Горе и Санцака. Задатак им је био да борбеним дејствима туку окупатора и квислиншке формације и да на тој просторији створе слободну територију, прикупе борце који су се са Сутјеске пробили у том правцу, мобилишу нове борце, формирају нове јединице. Задатак им је, такође, био да повежу своја борбена дејства са дејствима Народноослободилачке војске и партизанских одреда Србије, Косова и Албаније. То су биле и припреме да се наше јединице приближе италијанским гарнизонима, како би у погодном моменту могле брзо да интервенишу при капитулацији Италије (разоружавање њихових јединица или да се придобију за нашу борбу). Тада су се на поменутој територији налазиле италијанске дивизије »Венеција« и »Тауринензе«.⁹

Извршавајући свој задатак, 2. пролетерска дивизија је 3. септембра 1943. године стигла на Дрину. Њеном појавом наомак Санцака биле су дефинитивно разобличене окупаторове и квислиншке лажи о уништењу Народноослободилачке војске на Сутјесци.

После пристизања 2. пролетерске дивизије у рејон Фоче према директиви Врховног штаба 10. септембра је формиран 2. ударни корпус НОВЈ од 2. пролетерске дивизије (2. пролетерска бригада, 2. далматинска брига-

⁹ Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945, књ. I, стр. 460—549; Зборник, том II, књ. X, док. 60, 64, 124, 125, 126 и 131.

да и 3. пролетерска санџачка бригада) и 3. ударне дивизије (4. и 5. црногорске и 10. херцеговачке бригаде).

Од почетка септембра 1943. до капитулације Италије 3. пролетерска бригада се налазила прикупљена у селу Крупицама, где је тих дана била реорганизована, постављен је нови штаб бригаде (командант Жарко Видовић, политички комесар Милија Станишић). Ушла је у састав 2. пролетерске дивизије. Њеним доласком још више је био убрзан развој борби у овом делу Санџака. Разбијене су четничке снаге у рејону Коврена и околини Пљеваља и разоружана муслиманска милиција у Пљевљима, па су јединице 2. дивизије без борбе ушле у Пљевља 22. септембра. У даљим борбама бригаде су између Таре и Увца разбиле четнике из Санџака, Црне Горе и Србије, ослободиле Пријеполје 5. септембра, Бијело Поље између 29. и 30. септембра, Нову Варош 12. октобра. Наступајући из правца источне Босне, 5. крајишка дивизија ослободила је 29. октобра Прибој. Тако је у току септембра и октобра 1943. био ослобођен западни део Санџака (од тадашњих осам срезова било је ослобођено пет).

У току септембра обновљен је Главни штаб НОВЈ и ПО за Санџак. Нагли прилив нових бораца неминовно је наметао обнављање ранијих одреда и стварање нових. Обновљени су Пљеваљски, Нововарошки, Прибојски и Златарски одред. У ослобођеним градовима образоване су команде места, а у Пљевљима и команда подручја. Образовани су НОО за милешевски и прибојски срез. У селима и општинама поново су изабрани општински и сеоски (месни) НОО. Интензивно се радило на развијању политичког, културно-просветног и привредног живота на слободној територији. У Пљевљима се у то време налазио Обласни комитет Партије, штаб 2. корпуса и Главни штаб за Санџак. На ослобођеној територији формиране су партизанске радионице, радне чете, културно-просветне и здравствене установе итд.

У Пљевљима се окупило 250 делегата који су изабрани у среским НОО (у пет слободних срезова). Они су изабрали Земаљско антифашистичко веће народног

ослобођења Санцака, ЗАВНОС, као највише политичко, законодавно и извршно тело народне власти у Санцаку. Изабрана су 62 већника, извршни одбор и делегација за Друго заседање АВНОЈ-а.

Све те активности запазио је и непријатељ. Уколико је у септембру и октобру на слободној територији Црне Горе, Херцеговине и Санцака политичка ситуација постојала све повољнија, утолико је и непријатељ све брже и опсежније вршио припреме за нову офанзиву на наше снаге које су дејствовале на тој просторији. Током последња два месеца у години непријатељ је предузимао више нападних дејстава у правцу слободне територије Црне Горе и Санцака. Тако је 15. октобра почео добро припремљену операцију »Балкански кланац« (»Валкански кланац«) и до 20. октобра Немци су заузели Матешево и ушли у Андријевицу. У току даљих седмодневних борби непријатељ је успео да овлада горњим током Лима и да заузме Беране, Мојковац и Колашин. Иако су наше снаге на том правцу биле доведене у доста тешку ситуацију, 3. дивизија је убрзо прешла у противнапад на 118. немачку дивизију и већ 26. октобра поново ослободила Колашин и Мојковац. Нападне операције непријатељ је предузимао и у источној Босни против 3. корпуса НОВ. На оба правца операције су завршиле неуспехом, па је немачка Врховна команда одлучила да на тлу Балкана крајем 1943. и почетком 1944. изведе више нових офанзивних операција.

У то време у источној Босни и Санцаку били су прикупљени 2. ударни и 3. источnobосански корпус, 5. крајишка и 16. војвођанска дивизија. Када би се те наше снаге пробиле у Србију, окупатор би доспео у озбиљне тешкоће. Поред те опасности, окупатор се прибојавао од евентуалног искрцавања савезника на јадранску обалу.

Налазећи се у додиру с поменутиим нашим снагама, непријатељ је испољавао изразиту активност. Током октобра 1943. вођене су жестоке борбе против србијанских и санчачких четника у нововарошком и прибојском срезу, а нарочито у селима Штиткову, Божетићи-

ма, Доњем и Горњем Трудову и Буковику.¹⁰ Из правца Сјеице нападали су немачка легија »Кремер« и муслиманска милиција. У одбрани Пријепоља, у селу Дренови, 25. октобра погинуо је Гојко Друловић, заменик политичког комесара 3. пролетерске бригаде.

Народни херој ГОЈКО ДРУЛОВИЋ, заменик политичког комесара 3. пролетерске бригаде. Погинуо 4. новембра 1943. у с. Дренова код Пријепоља

Почетком новембра 1943, из правца Прибоја преко Новг Вароши ка Сјеници, наступала је 5. крајишка дивизија, а 2. пролетерска дивизија је водила борбе у правцу Сјенице. Њене бригаде, налазећи се у борбеном контакту са непријатељем, биле су у следећем распореду: 3. пролетерска санџачка на положајима села Штитково—Радијевићи и на комуникацији Пријепоље—Сјеница; 2. далматинска и 2. пролетерска биле су на просторији од села Трудова, преко Кокина Ерода до Борове

¹⁰ У Зборнику 3. пролетерске бригаде, књига 2, стр. 145, у чланку »Батаљон у великој опасности« каже се да је у борби на Штиткову погинуло 30 бораца, а треба да гласи: »Избаче о из строја 30 бораца«. Погинула су 24 борца из три чете: Златарског батаљона 3. пролетерске бригаде и једне чете (4. чете) 2. пролетерске бригаде, а рањено је 6 бораца. У књизи »Сачаџак« пише да је погинуло 17 бораца, јер је аутор, пишући о Санџаку, узео губитке само 3. бригаде.

Главе према Златибору. На тим положајима вођење су даноноћне борбе против јединица 1. брдске дивизије, муслиманске милиције, делова бугарске 24. дивизије и четника који су били под командом Воје Лукачевића. Прва и друга дивизија браниле су слободну територију Санџака и стварале услове за преношење тежишта ратних операција у Србију.¹¹

У исто време јединице 2. корпуса настављале су успешне борбе у Црној Гори и Херцеговини, садејствујући са 2. пролетерском и 5. крајишком дивизијом које су се бориле у Санџаку.

У току новембра 1943. године од делова италијанске дивизије »Тауринензе« и »Венеција« формирана је дивизија »Гарибалди«. Имала је три бригаде, а њен састав су чинили они италијански војници и официри који су после капитулације Италије изјавили да се желе борити против Немаца.

Напади из правца Сјенице бивали су сваким даном све снажнији. Када се штаб 2. дивизије уверио да, због пристизања нових непријатељевих снага у Сјеницу, неће моћи одржати дотадашње положаје, наредио је да се њене јединице између 17. и 18. новембра пребаце на леву обалу Лима и да поседну положаје од Бродарева до Пријепоља. Са тих положаја дивизија је одбијала повремене нападе непријатеља све до 30. новембра. Тада је штаб дивизије одлучио да се њена 2. бригада поново врати на десну обалу Лима, на положаје Кошевина—Милошево и Ивање—Делови.

После вишедневних тешких борби у Пријепоље је из Србије 29. новембра 1943. стигла 1. шумадијска бригада. У њој је било 350 бораца, који су после одмора на слободној територији имали задатак да, заједно са осталим јединицама које су се налазиле у Санџаку, продуже борбе.

¹¹ Зборник, том II, књ. II, док. 8, стр. 21; Билтен Врховног штаба од 3. новембра 1943. године; Ослободилачки рат народа Југославије, књ. II, стр. 11—63.

Пошто је ситуација иа том делу ратишта била неповољна за непријатеља, штаб 2. оклопне немачке армије добио је задатак да изради план за извођење зимске операције против снага НОВ и ПОЈ које су биле на овом правцу.

Према плану који је сачињен, та операција је названа »Кугелблиц« (лимско-дринска операција). Општа замисао непријатеља је била: да немачке јединице из Сарајева, Тузле, Зворника, Ужица, Златибора и Кремне брзо продру до линије Сарајево—Хан-Пијесак—Власеница—Сребреница—река Дрина, да поседну погодне положаје на тој линији и да их чврсто држе. У исто време 1. брдска дивизија је из Сјенице једном колоном требало да наступа правцем Пријепоље—Пљевља—Горажде, а другом Нова Варош—Прибој—Вишеград и 7. СС дивизија требало је да надире из правца Херцеговине, тако да потисну јединице НОВЈ северно од линије Вишеград—Пале и тамо да их униште (2. пролетерску дивизију, 5. крајишку дивизију, 17. и 27. дивизију).¹²

Према немачком плану, ова операција је требало да се заврши до краја децембра 1943. Немци су ту офанзиву припремили и изводили на широј просторији Санцака, источне Босне, јер су будно пратили јединице 2. корпуса које су изводиле успешна дејства у Црној Гори, Херцеговини и Санцаку (Врховни штаб је још раније усмерио 5. крајишку дивизију ка источној Босни, тако да је она већ у октобру ослободила Рудо и Прибој). Трећи босански корпус је дејствовао у источној Босни и све се више оријентисао ка Вишеграду. Ова дејства јединица НОВ, која су била усмерена ка Санцаку, омогућила би да се брзо створе услови за реализовање замисли Врховног штаба: да Санцак постане оперативна основица за продор наших већих јединица у Србију.

У току припреме Немаца за ту офанзиву слободна територија у Црној Гори, Херцеговини и Санцаку, на којој су дејствовале јединице 2. корпуса, обухватала је просторију од 13.000 квадратних километара на којој је било 14 слободних градова (Пљевља, Прибој, Пријепоље, Нова Варош, Бијело Поље, Беране, Андријевица,

¹² Исто.

Колашин, Жабљак, Шавник, Мојковац, Гацко и Билећа).¹³

Уиркос томе што се након пете офанзиве распламсала народноослободилачка борба у Санџаку, што су обновљени Пљеваљски и Бјелопољски одред и што су формиран новии одреди (Милешевски, Прибојски и Златарски — укупно око 1.400 бораца) — војна ситуација у Санџаку се нагло погоршала. Крајем новембра 1943. године, непосредно уочи формирања 4. санџачке бригаде, немачке снаге су продрле из Сјенице ка Пријепољу, те су наше јединице на том правцу биле принуђене да се повлаче ка Пријепољу, а Немци су се утврдили на Каћеву на самој комуникацији Сјеница—Пријепоље.

У тим неповољним приликама приступило се формирању 4. санџачке народноослободилачке бригаде на основу наредбе штаба 2. ударног корпуса од 3. новембра 1943.

На основу ове наредбе¹⁴ формирана је 1. децембра 1943. у Пљевљима нова бригада под званичним називом: »Четврта санџачка ударна бригада«. У њен састав ушли су бории из тамошњих партизанских одреда. На дан формирања имала је 570 бораца и руководиоца српске, црногорске и муслиманске националности.¹⁵ Од наоружања је имала 4 тешка митраљеза, 12 пушкомитраљеза, 1 тешки минобацач и 400 пушака. Командант је био Милан Абрамовић, политички комесар Живко Жижић, заменик политичког комесара Вељко Мариновић, омладински руководиоца Павле Делевић (касније је њега заменио Мидо Миликић),¹⁶ обавештајни

13 Зборник, том III, кн>. VI, док. 65, стр. 128 (Обавештење 2. ударног корпуса НОВЈ од 9. новембра 1943. године Главном штабу НОВ и ПО Македоније о ситуацији на територији Црне Гооце, Боке, Санџака и Херцеговине и стеченим искуствима у стварању НОВЈ).

14 Зборник, том I, кн>. 16, док. 56, стр. 162.

15 Архив ВИИ, кут 1255/Ф, "бр. 17—13 ф

16 Грешком је у Мо"ографији 4 санџачке бригаде изостављено да је Мидо Миликић б о омладински руководиоца ове бригаде. Такође је у Мо"ографији на 42. страни попуш о исписа а лега да испод фотографије, јео нпје рапоот предао команда 'т Мчлач Абрамовић, већ, у његовом одсуству, Раде Рудчћ са комесаооч Живком Жижићем, јер је Абрамовић у бригаду дошао нешто касније.

официр Радоје Тошић, саинтетски референт Весеволд Братухин Сива, интендант Мухарем Тирак и заменик интенданта^ Владо Носовић.

Командант 1. батаљона био је Владимир Лечић, политички комесар Радован Секулић, референт санитета Наталија Церовић, интендант Момчило Бојовић. Командант 2. батаљона — Раденко Кљајевић, политички комесар Слободан Лучић, заменик политичког комесара Душан Томовић, интендант Данило Зековић. Командант 3. батаљона — Маријан Ковачевић, политички комесар Миле Јушковић, референт санитета Полка Булатовић, интендант Јокан Смоловић. Командант 4. батаљона — Шпиро Ракочевић, политички комесар Добрило Петровић, референт санитета Милена Јушковић, интендант Урош Цвркота.

Након првих месеци борбе у штабу бригаде и у штабовима батаљона било је кадровских промена.¹⁷

Приликом формирања бригаде у њој је остало доста формацијских празнина, а ни партијски рад није сасвим заживео (у бригади је било само 16 чланова КПЈ и врло мали број чланова СКОЈ-а).¹⁸ У бригади није био формиран ни посебан политодјел, већ је један обављао послове за 3. и 4. бригаду.¹⁹ Због тога је Главни штаб за Санцак у њен састав као помоћ послао Велибора Љујића (за партијско-политички рад) и Владимира Жугића (за војни сектор).

Бригада такође није имала формацијски орган за снабдевање и санитетско збрињавање, већ се у том погледу ослањала на централне установе које су биле добро организоване у ослобођеним градовима Санцака. Међутим, ови формацијски проблеми тешко су погодили нову бригаду када су Немци предузели напад у току »Кугелблиц« (лимско-дринска операција) на Пријепоље.

Пошто су овладали Пријепољем и положајима на десној обали Лима Немци су уз подршку тенкова про-

17 0 изм.мама кадоа, почев од фебруара 1944. до краја рата Мо 10-граф ја 4. са цачке бригаде.

18 Зборник, том IX, кн>. V, док. 51, стр. 315.

19 Исто, док. 49.

дирали ка Пљевљима. У тим критичним часовима 4. санџачка бригада се извукла из Пљеваља у правцу Мелак—Челебић 4. децембра 1943. Тако је после изненадног и брзог продора јединица 1. брдске немачке дивизије тек формирана 4. санџачка ударна бригада добила и свој први борбени задатак: требало је да поседне положаје на десној обали горњег тока Дрине и да тако затвори правац који са запада и југозапада води ка Пљевљима. Тај покрет бригаде, по великој хладноћи и дубоком снегу, изведен на брзину и без припрема, оставио је тешке последице на борачки састав бригаде ...

Извршавајући планом предвиђени задатак у лимско-дринској операцији («Кугелблиц»),²⁰ 1. брдска немачка дивизија (98. брдски ловачки пук, пук »Бранденбург« и легија »Кремпер«) добро наоружана и добро припремљена кренула је у напад ноћу између 3. и 4. децембра 1943. На правцу њеног наступања (Сјеница—Каћезо—Пријепоље) налазиле су се 2. пролетерска бригада (на правцу Каћево—Пријепоље), 3. пролетерска (на правцу Бродарево—Комарани) и 4. крајишка бригада (на правцу Нова Варош—Прибој; на овом правцу су дејствовали још и Пљеваљски, Милешевски и Златарски одред).

Пре сванућа 4. децембра 1. немачка дивизија је својом главнином (98. пук и пук »Бранденбург«) изненада напала батаљоне 2. пролетерске бригаде који су били на положају на Кошевинама, источно од Пријепоља. После тог изненадног удара Немци су форсирали крилне нападе на Пријепоље заобилазећи Кошевине. Они су напали и 1. шумадијску бригаду која је у Пријепоље стигла тек 29. новембра из Србије (борци су били уморни од даноноћних борби пробијајући се ка Санџаку).

Друга пролетерска и 1. шумадијска бригада су у току ноћи 4. децембра 1943. натчовечанским напорима и изузетним јунаштвима покушавале да зауставе Нем-

20 Ослободилачки рат народа Југославије, књ 2, стр 11—63; Срећко Милошевић, »Пријепољска бчтка«, Нолит, Београд, 1954; Зборник, том III, књ. 6, док 125, стр. 248 (Извештај обавештајног центра 2. корпуса од 2. децембра 1943).

це. И поред великих губитака које су претрпеле бригаде нису успеле да спрече непријатеља да се сутрадан пребаци преко Лима и настави наступање у правцу Пљеваља, где је ушао предвече 5. децембра.

Помоћне снаге непријатеља, потпомогнуте четницима, нападале су ка Новој Вароши. Оне су одбациле 4. бригаду 5. крајишке дивизије и заузеле град. Дејствујући преко Прибоја, Немци су принудили целу 5. крајишку дивизију да се 10. децембра повуче на леву обалу Дрине.

Трећа пролетерска бригада одолевала је нападима 1. немачке дивизије на правцу Бродарева цео дан, 4. децембра. Непријатељу су непрекидно пристизала појачања и садејствовала му је и муслиманска милиција. Трећа бригада је тада имала око 450 бораца. Између 4. и 5. децембра предузимала је противнападе на непријатеља који се већ био пребацио на леву обалу Лима око 1.500 војника. Противнапади су само успорили напредовање непријатеља, али Бродарева бригада није могла задржати у својим рукама.²¹ Бригада се у току те ноћи повукла на просторију Бијов граб—Зечја глава—Брајковац. У вечерњим часовима 5. децембра штаб бригаде је обавештен о непријатељевом пробоју у Пљеваља. Штаб 2. дивизије наредио је штабу 3. бригаде да поведе јединицу ка просторији села Маоче—село Мијаковићи—Коврен—Мојковац. Бригада је извршила тај задатак. До краја децембра водила је жестоке борбе на просторији између Лима и Таре, у правцу Пријепоља и Пљеваља, и до 21. децембра овладала Косаницом. После тих борби ова јединица је вршила снажан притисак на непријатељске снаге које су браниле прилазе Пљевљима.

Пријепољска битка је била врло тежак ударац за НОВЈ и НОП у Санцаку. Велике губитке су претрпели 1. шумадијска и 2. пролетерска бригада, Пријепољски, Златарски и Пљеваљски одред. (Неки подаци говоре да је у бици у Пријепољу погинуло између 500 и 600 бораца; према другима, губици су износили око 400 бораца; немачки подаци говоре да су у Пријепољу убили

21 Зборник, том I, књ. 16, док 85.

200 комуниста; доста другова се подавило у ЈТиму при покушају да препливају реку; Немци су такође имали доста губитака, али се није могло тачно сазнати колико). Сем бораца и старешина изгинули су и многи политички радници на терену, слушаоци неколико курсева у Пријепољу, где су се припремали кадрови за 4. санџачку бригаду која је тек била формирана и за 5. санџачку бригаду која је требало да убрзо буде формирана.

Непријатељ је ову операцију припремао дуже времена, јер су га на то гонили вој.чо-политички успеси НОВЈ на том, за њих, врло осетљивом правцу. Немци су из правца Сјенице, у октобру и новембру, почели супротстављати нашим јединицама претежно муслиманску милицију и четнике, а онда и делове 1. немачке брдске дивизије. Може се рећи да су на том правцу мајсторски дејствовали. У току припрема применили су тактику прикривања својих намера.

Тако су с времена на време дејствовали на правцу Бродарева, на положаје 3. пролетерске бригаде, понекад су јаче надирали ка Новој Вароши, ка положајима

Крој 1943. Делови 37. дивизије на маршу ка Бродареву

5. крајишке дивизије. Међутим, на иравцу Каћева, где су извршили главни удар на Пријепоље, Немци су данима остајали у дефанзиви, али су жилаво бранили поседнуте положаје. Преко своје шпијунске и обавештајне мреже они су из дана у дан убацивали дезинформације о дану и часу почетка напада на овом или оном правцу. На тај начин су отупљивали будност наших штабова, па и стварали утисак као да и немају веће офанзивне намере према слободној територији у Санцаку. Вероватно због таквих непријатељевих поступака обавештајни центар 2. корпуса у свом извештају долази до закључка да Немци немају офанзивне намере у правцу Пријепоља и Нове Вароши. У том извештају се, између осталог, каже:

»Да су имали иеке веће офанзивне намере у правцу наше слободне територије не би дозволили да им поново узмемо Нову Варош и Бродарево и да останемо господари Лимске долине. Задњи подаци које смо добили, а који још нису проверени, говоре да се Немци концентришу у Сјеници ради евентуалног напада на нас. Међутим, то би могло бити осигурање пруге, која иде преко Рашке у правцу Македоније, што и потврђује стално пребацивање немачких трупа тим правцем у Сјеницу«.

Таква погрешна процена обавештајне службе у 2. корпусу навела је штаб 2. корпуса и 2. пролетерске дивизије да погрешно закључе и да на основу њих донесу и одлуку да се на десну обалу Лима (на положаје Ивање—Оборци—Делови, где се налази 1. батаљон) пребаци и 2. батаљон 2. пролетерске дивизије. Са сектора Жупе (на левој обали Лима) 2. далматинска бригада пребачена је на сектор Пљевља—Бољанићи, тако рећи у празан простор.

Немци су све своје одлуке и акције на том правцу предузимали на основу података војнообавештајне службе »Абвер« која је на овом терену имала јако развијену мрежу преко муслиманске милиције. Немци су чак успели да у Пријепоље убаце групу војника, чији је задатак био да извиде сва осигурања, размештај јединица по граду и да у датом моменту заузму мостове на Лиму и Милешевци. Групе су биле обучене у народну ношњу, а снабдеване аутоматским оружјем. Неке од тих група

оиле су толико дрске да су ирисуствовале приредои која је била приређена у граду у част доласка 1. шумадијске бригаде.

После заузимања Пљеваља, Бродарева и Нове Вароши 1. брдска дивизија је наставила дејства према Чајинчу, Вишеграду и Бијелом Пољу које је заузела 7. децембра, али су га већ 10. децембра поново ослободиле јединице 4. црногорске бригаде и Бјелопољски одред.

Из Херцеговине, у правцу источне Босне, дејствовала је 7. СС дивизија.²² С обзиром на правац наступања те дивизије, затим на дејства 1. брдске немачке дивизије (посебно на правац њеног 99. брдског пука — преко Нове Вароши и Прибоја у правцу Вицеграда) и на правац дејства 24. брдске дивизије (Ужице—Кремена—Вишеград) — штаб 2. дивизије је у првим данима непријатељеве офанзиве имао утисак да непријатељ ствара исте услове који су претходили бици на Сутјесци. Штаб 2. дивизије је стога смотрао да се треба извући са просторије око Челебића, па је од Врховног штаба тражио дозволу да изврши покрет према Србији.²³ Врховни штаб је предлог прихватио и оријентисао 2. дивизију у правцу Ивањице и Ибарске долине. Дивизија је 11. децембра 1943. извршила покрет у том правцу, а на просторији око Челебића остала је 4. санџачка бригада.

Стање у 4. бригади је, иначе, било доста тешко. Када је остала усамљена у рејону Челебића, Главни штаб за Санџак тражио је од штаба 2. корпуса да се она што пре врати ближе Пљевљима, јер је већ било јасно да непријатељ са тог правца неће наступати у правцу Санџака, већ је хитао у правцу Власенице и Хан-Пијеска, како би ударио у бок 5. крајишкој дивизији која је на том правцу водила жилаве борбе против Немаца и 24. бугарске дивизије.

Штаб 2. ударног корпуса је 15. децембра 1943. наредио Главном штабу за Санџак да 4. санџачка бригада

22 Зборник, том IV, књ. 20, док. 195, стр. 691—695 (Заповест борбене групе »Петерсен« од 2. децембра 1943).

23 Зборник, том I, књ. 16, док. 93, стр. 257 (Извештај штаба 2. прол дивизије од 10. децембра 1943. штабу 2. ударног корпуса).

и италијанска бригада »Гарибалди« поседну просторију у захвату комуникације Пљевља—Бурђевића Тара. Задатак им је био да очисте терен од четничких група, да руше мостове, да нападају немачке колоне и да врше мобилизацију нових снага.²⁴

Четврта бригада је посела положаје на линији села Трновица—Шљиванско—Какмужи—Влаховићи. Десно од ње налазила се 3. пролетерска бригада. Пошто се бригада »Гарибалди« већ налазила у селима Вишњици, Мељаку и Шљукама, она је тамо и остала и затварала правац који од Челебића води ка Пљевљима.

У 4. бригади се приступило темељном партијско-политичком раду. Предузете су опсежне мере за отклањање недостатака у снабдевању храном, одећом и обућом, у санитетском збрињавању болесних и рањених. Приступило се и попуни бригаде партијско-политичким и војним кадром. Највише руководилаца за 4. бригаду дала је 3. санџачка пролетерска бригада. Захваљујући предузетим мерама 4. санџачка се врло брзо опоравила. Тако је она са тих положаја почела да изводи мање, али успешне акције против четника који су били на обезбеђењу Пљеваља. Касније су уследили напади на немачке јединице на комуникацији.

У току лимско-дринске операције слободна територија у Санџаку се знатно смањила: обухватала је простор између Лима и Таре. Бијело Поље је постало центар те територије, па су се у њему налазили Обласни комитет Партије и СКОЈ-а; Извршни одбор ЗАВНОС-а, Команда војног подручја и среске установе. Главни штаб за Санџак налазио се у селу Борову источно од Пљеваља. На поменутој слободној територији тада су били једна пролетерска, једна ударна бригада, два партизанска одреда, Команда подручја, три команде места, три сеоска НОО, три среска одбора АФЖ-а и УСАОЈ-а, петнаест општинских и неколико месних НОО. Тако је на том подручју поново почео да буја интензиван рад, при чему су сви субјективни фактори настали да што пре отклоне последице непријатељеве офанзиве. Највећи проблеми извирали су из оскудица хра-

24 Зборник, том I, књ. 16, док. 1102, стр. 278.

ном, одећом и обућом, санитетским и другим материјалом. Зато су све снаге НОП-а на том простору слободне територије усредсредиле своје напоре да се одупру свим тим тешкоћама и да поново разгоре бакљу ослободилачке борбе и револуције. Крајње се напрежући и довијајући на разне начине, оне су то и успеле.

Крајем децембра 1943, када је јасно видело да Немци хитају у правцу источне Босне, штаб 2. корпуса донео је одлуку да прегрупише своје снаге. У вези с том одлуком штаб 3. дивизије добио је наређење да 7. Црногорску и 1. италијаску бригаду упуту на десну обалу Лима, источно од Бијелог Поља и Берана, да затварају правце од Сјенице и Пећи. Пошто се већ на том терену налазила 4. пролетерска бригада, под њену команду су привремено стављене две поменуте бригаде. Друга пролетерска дивизија није могла да се цаље пробија кроз Србију, па се поново вратила ка Санцаку. Врховни штаб је поново оријентисао 5. крајишку дивизију такође ка Санцаку.

Оцлуком Врховног штаба оц 21. јануара 1944. 3. пролетерска бригада је изашла из састава 2. пролетерске дивизије и стављена поц команду 3. уцарне дивизије. То је било потребно, јер је та дивизија цејствовала цесном и левом обалом Лима ка Броцареву и Пријепољу, а на правцу Рожаја и Тутина нагомилале су се јаке непријатељеве снаге које су сваког часа могле испољити своја цејства ка Беранама и Бијелом Пољу.

Оц почетка јануара по краја фебруара 1944. 3. бригада је воцила борбе на правцу Пљеваља, Пријепоља, Јабукe и Броцарева, оцбијала напаце непријатеља на правцима Пљевља—Коврен, Пљевља—Косаница и Броцарево—Коврен и вршила поновне напаце на јака непријатељева упоришта у ЈБућу, Комарану и цругим местима на прилазима Пљевљима и Пријепољу.

Четврта санначка је била уз леви бок 3. бригаде. Близина 3. пролетерске бригаде и чињеница што је протутњала непријатељева офанзива повољно су утицали на распламсавање политичког раца у бригаци, на војну обуку и васпитање бораца и старешина. Главни штаб за Санцак цао је зацатак штабу бригаде ца организује војни курс. На њему су проучавана искуства из борби,

Крај 1943. Комора 3. пролетерске бригаде на маршу преко Камене горе

стицане су основе из оријентације на зедљишту и из читања топографских карата, одржавана су предавања из тактике (напад, одбрана, заседа, препади итд.). Настава је била повезана с праксо^м, јер је непријатељ из Нљеваља често правио испаде и препаде према нашим положајима, а полазници курса су учествовали у одбијању тих напада. Овај курс су завршавали командири чета и водова, а виши официрски курс формиран је наредбом штаба 2. корпуса 12. јануара 1944. На њему су оспособљавани команданти батаљона, а трајао је месец дана.

Током јануара 1944. непријатељ је предузимао честе и јаче нападе на положаје 4. санџачке, 3. пролетерске и италијанске бригаде »Гарибалди«. Борци 4. бригаде, с обзиром на њихово мало борбено искуство, калнили су се у тим борбама. Тако, на примср, бригада је између 15. и 18. јануара водила борбе против Немаца и четника у рејону села Врбице, Лаћана, Шумана, Омагрића и Какмуже. Борбе су биле жестоке, а положаји су често прелазили из руку у руке.

На нападе Немаца и четника 4. бригада не само да је одговарала противнападима, већ је и она вршила нападе на четничка упоришта у ближој околини Пљеваља. Тако је између 17. и 18. јануара 1944. напала на четничка упоришта, у селу Шуманима и селу Љућима. Упоришта је бранила пљеваљска четничка бригада која је бројала око 800 четника..²³

Пошто је 3. ударна дивизија 2. корпуса (од Берана и Бијелог Поља десном страном Лима) била усмерена ка комуникацији Сјеница—Пријепоље и пошто су 2. пролетерска и 5. крајишка дивизија такође стигле у Санџак, непријатељ се томе супротставио тако што је на правац који из Санџака води у Србију доводио јаке снаге — да спречи продор наших јединица у Србију. Стога је крајем јануара и почетком фебруара 1944. предузео више и других мера како би довео у Санџак што више јединица.

Главни штаб за Санџак доставио је штабу 2. корпуса исцрпан извештај о распореду непријатељевих јединица у Санџаку и о масовној мобилизацији за четничке јединице и јединице муслиманске милиције.

Немци су у овај рејон довели и јединице Српског добровољачког корпуса.²⁴ Поред осталог, почели су да формирају нове војне формације »шуц-полиције«. Нмали су у том погледу успеха у Новом Пазару и Сјеници, а у осталим местима врло мало. У тим јединицама били су претежно Муслимани, али је било и нешто Срба.

Крајем фебруара 1944. на овом терену су биле врло јаке квислиншке формације. На пример, у Пљевљима је, сем око 1.500 немачких војника, било и око 600 четника пљеваљске бригаде и око 250 припадника муслиманске милиције. Борбена дејства су се углавном одвијала у рејону Пљеваља. Иницијатива је била час на једној, час на другој страни, али је све више прелазила на страну наших јединица на тој територији.²⁵

23 Архив ВИИ, кут. 1855/ф, рег 17-13 'ф.

24 Архив ВИИ, кут. 149, 3/2 (У јуну 1944 Павле Ђуришић формира у Санџаку »Српски добровољачки корпус«).

25 Пету коајкшу и 2 протегерску дивизију је у то време Врховни штаб оријентисао за продор у Србију.

Четврта санџачка бригада је већ била консолидована и попуњена кадровима. Одржани су разни курсеви и семинари и стечена драгоцене искуства у борбама. Борци су се оспособили за вођење борбе у различитим условима. Тако сређена и борбено способна, бригада је 4. марта 1944. ушла у састав новоформиране 37. ударне дивизије.

Осма црногорска бригада формирана је 24. фебруара 1944. на основу наређења штаба 2. ударног корпуса.²⁸

»НАРЕДБА ПОВ. БР. 155 Штаб 2. ударног корпуса за 24. фебруар 1944. године.

Одлуком овог штаба формира се Осма црногорска ударна бригада Народноослободилачке појске Југославије. За руководиоце штаба ове бригаде одређујемо: 1. Штаб бригаде: командант бригаде мајор Блажо Марковић, досадашњи заменик команданта 4. пролетерске бригаде; политички комесар друг Јагош Благојевић, досадашњи заменик команданта 3. батаљона 4. пролетерске бригаде; заменик команданта друг Никола Поповић, досадашњи командант Ловћенског одреда; начелник штаба капетан Војин Иоровић, досадашњи заменик команданта 1. батаљона 3. пролетерске бригаде; за обавештајног официра поручник Радосав Распоповић, досадашњи заменик команданта 3. батаљона 2. ударног корпуса НОВ и ПОЈ; за вршиоца дужности референта санитета друг Момир Јауковић, досадашњи референт санитета 5. батаљона 4. пролетерске бригаде; заменик штгенданта друг потпоручник Милован Дрљевић, досадашњи заменик интенданта 4. пролетерске бригаде.

Штаб бригаде ће сам одредити и формирати свој пратећи вод јачине: водник, политички делегат, 20 бораца, економ, 2 куvara, 2 болничара и своју курирску групу јачине: командир и 10 курира.

2. Штаб 1. батаљона: командант друг Миливоје Максимовић, досадашњи заменик команданта батаљона у 5. црногорској бригади; заменик команданта капетан Ново Матијевић, досадашњи референт санитета 5. црногорске бригаде; политички комесар друг Вељко Челебић, досадашњи командант батаљона у Зетском НОП одреду; заменик политичког комесара друг Василић Кљајевић; референт санитета друг Милан Шановић; интендант друг Воја Радуловић.

3. Штаб 2. батаљона: командант друг Раде Раичевић, досадашњи заменик команданта 5. црногорске ударне бригаде; заменик команданта друг Јово Ковачевић, досадашњи заменик команданта 4. батаљона 5. црногорске ударне бригаде; политички комесар друг Владо Лакић, досадашњи политички комесар 1. батаљона 7. црногорске бригаде; заменик политичког коме-

28 Зборник, том III, к. 167, док. 71.

сара друг Андрија Ракчевић, досадашњи заменик политичког комесара Колашинског одреда; референт санитета друг Блажо Шкатарић; интендант друг Петар Божовић.

4. Штаб 3. батаљона: командант друг Милан Павловић; заменик команданта поручник Бојида (Боца) Јововић, досадашњи командант батаљона у Ловћенском НОП одреду; политички комесар друг Перо Раичевић, досадашњи политички комесар чете у 5. цуногорској ударној бригади; заменик политичког комесара друг Милован Милачић; референт санитета друг Владимир Дедовић; интендант друг Драгољуб Драљевић.

5. Штаб 4. батаљона: командант друг Милисав Буровић, досадашњи заменик команданта 3. батаљона 5. цуногорске ударне бригаде; заменик команданта друг Божидар Зоговић; политички комесар друг Владо Мрваљевић, досадашњи комесар чете у 5. црногорској ударној бригади; заменик политичког комесара другарица Миласић Дара, досадашњи заменик политичког комесара пратећег батаљона Главног штаба за Црну Гору и Боку; референт санитета другарица Десанка Милошевић; интендант друг Радован Поповић, досадашњи интендант пратећег батаљона Главног штаба Црне Горе и Боке».

Она је у фази формирања ушла у 37. дивизију и остала у њеном саставу све до формирања 5. санџачке ударне бригаде.

У бригаду су дошли борци из ових одреда:²⁹ 150 из Дурмиторског, 150 из Ловћенског, 180 из Комског, 140 из Зетског и 100 из Никшићког. У састав бригаде ушао је и комплетан пратећи батаљон Главног штаба НОВ и ПОЈ за Црну Гору и Боку.

На дан формирања бригада је имала око 820 бораца. У формацијском саставу 37. дивизије 8. бригада је остала до 6. септембра 1944. године, када је ушла у састав 1. пролетерске дивизије. У састав 37. дивизије већ је била ушла 5. санџачка ударна бригада која је била формирана 22. августа. Тако је тих дана дивизија била чисто санџачка.

29 Зборник, том III, књ. 7, док. 44.